

Dipl. ing. arh. Alija Bejtić

SPOMENIČKA PROBLEMATIKA STARE SARAJEVSKE ČARŠIJE

1. ZNAČAJ PROBLEMA

Upravo je ravna polovina milenija postanka i opstanka stare sarajevske čaršije s kojom se radio te paralelno razvijao i grad Sarajevo, a već ta činjenica budi u nama, sama po sebi, misao o jednoj građevnoj aglomeraciji s vrlo mnogo snažnih historijskih elemenata. A na terenu koji je pokrivala u svoje doba ta čaršija, očuvalo se do danas obilje objekata i drugih specifičnosti urbanističke, likovne i etnografske prirode, koji u jednom jakom svjetlu ukazuju na sve periode kroz koje je prošla ta aglomeracija, kao privredno i kulturno središte nekadašnjeg Sarajeva. Dobar je broj tu arhitektonskih ostvarenja u čija su zdanja i utemeljači i graditelji urezivali kanone estetike i monumentalnosti svoga doba i kulturnog diapazona, što znači da kod te vrste objekata postoji već predestinirano spomeničko značenje i djelovanje, a još je veći broj u tome prostoru takvih objekata iz minulih vremena kojima je u prvome planu utilitarnost bio cilj, a koji su građeni u okvirima raspoloživih građevnih materijala i građevnih koncepcija svoga vremena i koji po tome u svakome slučaju predstavljaju barem folklorni odjek jednog iščezlog vremena i načina izražavanja u okvirima profanog graditeljstva. Pored one prve vrste objekata, kojim je unaprijed dat spomenički i monumentalni značaj, i one druge vrste, koja je građena u nužnoj tehnici svoga vremena za utilitarne potrebe, na tome istome području do danas se u zornoj slici očuvao i treći, neobično važan dokumenat, a to su urbanistički, likovni i uopće kompozicioni elementi i principi po kojim je organizirana cjelina aglomeracije Čaršije, a koji se ogledaju u onom specifičnom rasteru i gabaritu ulične mreže, u izmjeni praznih i punih ploha, te u horizontalnom i vertikalnom nizanju i građenju objekata u Čaršiji kao kompleksa za koji se ne smije nipošto tvrditi da je nastao stihijski.

Danas svi ti historijski objekti i elementi na prostoru Čaršije s gore preciziranim načinima građevnog, urbanističkog, likovnog i kompozicionog izražavanja, bez obzira na njihovu pojedinačnu stvarnu umjetničku vrijednost, djeluju kao vidni dokumenti svoga vremena i za nas su danas svi odreda historijski spomenici, koji svojim posebnim jezikom, jezikom materijala, oblika i masa, sjećaju na kulturna dostignu-

ća svojih vremena i, posebno, stepen građevne tehnike i arhitekture kao superponiranog, umjetničkog načina izražavanja duha putem materije. Ti kvaliteti pojedinačnih spomenika i način njihova povezivanja u jednu cjelinu putem rastera ulične mreže i vertikalne ujednačene razvedenosti daju posebne urbanističke i likovno-građevne značajke čitavom terenu na kojem se nalaze i pretvaraju Čaršiju u jedan novi kvalitet, u zaseban urbanistički i spomenički ansambl, koji ima veliku snagu preokupacije posmatrača i koji je poznat ne samo u Sarajevu nego širom zemlje, pa i izvan naših granica.

Minula vremena u kojima se Čaršija izgrađivala i dograđivala kao specifičan privredni i urbanistički, a za nas danas i spomenički ansambl, imali su bezuslovno i razorno djelovanje na tu cjelinu. U prvome redu ograničena trajnost upotrijebljenih građevnih materijala, a potom pomanjkanje organizacije koja bi vodila računa o Čaršiji kao građevnoj cjelini, a koja je nestala onoga časa kad su tu ukinuti esnafi ili cehovi, te u najnovije doba bitno izmijenjeni uslovi rada i uopće života u Čaršiji učinili su da je ta ista aglomeracija vremenom počela dotrajavati, slabiti i propadati, postala je puna kaverni i dovedena u vrlo teško stanje koje je blizu granice gdje se prekida nit s korijenom. Takva situacija zahtijeva od našeg društva da se ozbiljno pozabavi problematikom toga izuzetno karakterističnog spomeničkog kompleksa i da učini sve kako bi se zaliječile nastale kaverne i za buduća pokoljenja spasilo i održalo ono što ima svoju vrijednost. To je jedan vid značaja pitanja stare sarajevske čaršije kao cjelovite urbanističke, spomeničke i građevne aglomeracije, to je kulturno-historijski aspekt problematike.

Stara sarajevska čaršija, međutim, nije samo spomeničko područje, koje bi imalo isključivo muzejski i statični značaj, nego je to istodobno i veoma živ, dinamičan privredni centar, koji se kao takav održao do danas, a koji ima sve uslove da to bude i u dalekoj budućnosti, samo s tom razlikom što je ta čaršija nekada bila centar čitava grada, a danas je, kao i u budućnosti, samo jedan od privrednih centara Sarajeva kao savremenog gradskog organizma. Privreda je osnov života svakoga naselja, pa takvu istu ulogu ima i u staroj sarajevskoj čaršiji, ona je čak krvotok te čaršije kao tipične privredne cjeline i po sadržaju i po nazivu, i bilo bi upravo paradoksalno kočiti privredne djelatnosti na tome prostoru samo radi historijskih spomenika, pa makar ti spomenici predstavljali ne znam kakve vrednote, jer bi to značilo zaustavljati jednu od najvažnijih funkcija našega grada kao cjeline i Čaršije kao važnog privrednog kompleksa u tome gradu. Dalje, savremeni oblici privrede koji se snagom našeg općeg društvenog i privrednog razvoja uvlače i u Čaršiju, bitno se razlikuju i po sadržaju i po formi od onih oblika koji su postojali u ranijim društvenim uređenjima: današnja privreda zahtijeva zračne, tople i higijenske građevinske prostore, traži način usluživanja koji odgovara savremenom čovjeku i zahtijeva da se u toj istoj čaršiji, barem za potrebe široke potrošnje, plasiraju i najsa-

vremeniji tehnički proizvodi, o kojim nekadašnja čaršija nije mogla ni sanjati. Iz tih nepobitnih činjenica proizlazi da naš današnji savremeni način privređivanja, koji mi ne smijemo i nećemo mijenjati, u dobroj mjeri negira postojanje stare aglomeracije Čaršije, koja je građena za drugačiji način privređivanja i traži upravo radikalne izmjene u građevnom tkivu ambijenta. Kako riješiti pitanje omogućavanja održavanja svih savremenih funkcija našeg društva, koje nameće sam život tome istaknutom dijelu grada, a da se to uopće ili barem bitnije ne odrazi u negativnom smislu na oblik naše historijske aglomeracije kao cjeline i njenih historijskih spomenika kao pojedinačnih ostvarenja često i velike vrijednosti? To je drugi aspekt i drugo pitanje problematike stare sarajevske čaršije.

Postoji i treći zahtjev našeg društva koji se sam od sebe nameće aglomeraciji Čaršije, a to je turizam, koji mi treba da gajimo i razvijamo na našem području ne samo za zadovoljenje kulturnih potreba našega društva i za kulturno zbližavanje i uzdizanje u međunarodnim razmjerama nego i kao jednu važnu granu naše privrede, granu do koje se u čitavom razvijenom svijetu mnogo drži, a koja u našem konkretnom slučaju ima vanredne uslove za opstajanje i razvoj. Za uzdizanje turizma, kao privredne grane, nisu bitne moderne građevine i savremena tehnika, koja se unosi u sadržaj turističke aglomeracije. Turizam u prvom i krajnjem planu traži zanimljivost, neuobičajenost, ukratko, egzotiku. A za prosječnog stranoga turistu, na kojeg mi ovdje u dobroj mjeri i računamo, egzotična je i iskrivljena streha napola srušenog dućana, ili rad bosonogog kazandžije pri zemljanom patosu, ili turali čakšire za mangalom na ćefenku isto toliko koliko i neobični i osjećajno izmodelirani oblici sjajnog arhitektonskog spomenka medrese Kuršumlije. Proizilazi da se turizam i savremena privreda, te savremeni način poslovanja i života ne mogu naći na istom putu u Čaršiji i da zahtjevi turizma idu dotle da se Čaršija očuva upravo onakva kakva je nekada bila, sa svim svojim karakteristikama i nedostacima i u formi i u sadržaju, a to je apsolutno nemoguće, jer bi bilo i neumjesno i nerazumno i dalje zadržavati u Čaršiji one poluruševine i kaverne i oblike života koji su davno iščezli. Uostalom, ni principi čuvanja historijskih spomenika nisu ni savremeni ni korisni za zajednicu ako im je intencija da se spomenici čuvaju zato da budu sami sebi i turizmu svrha. A ipak turizmu moramo osigurati prosperitet na našem području koliko je god to moguće. Kako? To je treće pitanje na koje se moramo obazirati pri iznalaženju rješenja za izlaz iz čor-sokaka problematike stare sarajevske čaršije.

Integritet postojećih historijskih spomenika i asanacija Čaršije kao spomeničkog kompleksa, zatim omogućavanje u tome spomeničkom ansamblu rada svih privrednih djelatnosti, pa i njihovo dalje razvijanje u skladu s našim općim društvenim i privrednim razvojem, a uz to i razvijanje turizma i turističkih atraktiviteta u toj čaršiji — jesu tri ključna pitanja oko kojih se vrti urbanistički problem Čaršije već decenijama. Međutim, vidjeli smo, ta tri vida života Čaršije međusobno se

sukobljavaju i gotovo su inkompatibilna. Ie stoga nije nikakvo čudo što se sve do danas tražilo odgovarajuće rješenje problema koji je i delikatan i, pokazali smo, složen, te nada sve težak. A riješiti ta tri pitanja i sliti ih u harmoničnu prostornu i sadržajnu cjelinu znači riješiti i pitanje Čaršije kao cjeline i odgovoriti na ono tako često postavljano pitanje: šta će biti od Čaršije?

Najdelikalniji čvor koji treba da se razmrsi u toj kompleksnoj problematici čine upravo historijski spomenici, koji treba i dalje da opstoje tu, koji, zatim, pribavljaju odlične uslove za razvijanje i domaćeg i stranog turizma, a koji, na trećoj strani, gledajući tu historijsku aglomeraciju u današnjem stanju, predstavljaju ozbiljnu prepreku privrednog razvoja toga dijela grada i čitavog gradskog organizma. Ta povezanost heterogenih interesa spomenika, turizma i savremene privrede svrstava Čaršiju u kategoriju naselja s najtežom urbanističkom problematikom. Određivanje mjesta i namjene historijske arhitekture u budućoj građevnoj cjelini Čaršije, kao istaknutog privrednog i turističkog područja, predstavlja izuzetno težak i osjetljiv zadatak i polaznu tačku za rješavanje svih ostalih urbanističkih problema Čaršije.

U ovome radu analizira se upravo taj zadatak, pitanje historijskih spomenika i Čaršije kao spomeničke cjeline sa svrhom da se nađe rješenje za čuvanje kvalitetnih starina, ali i za skladno provođenje svih intencija savremenog urbanističkog planiranja i kreiranja. Ostale aspekte i probleme Čaršije, te principe njenog ozdravljenja i asanacije, dao sam sa dipl. ing. arh. Zdravkom Kovačevićem u posebnom programu za urbanističko uređenje stare sarajevske čaršije koji smo napisali na osnovu ličnog promatranja problema i višestrukih stručnih analiza što ih je u tu svrhu izradilo preko trideset i pet saradnika.

2. GRANICE ČARŠIJE KAO SPOMENIČKE CJELINE

Prostor stare sarajevske čaršije u njenom današnjem obliku, odnosno u odnosu na sačuvane stare građevne oblike poznat nam je. To su mahom površine onih sitnih dućana, počevši od Gazi-Husrevbegova bezistana kraj hotela »Evrope« na zapadu do Bravadžiluka i Vijećnice na istoku, te od desne obale Miljacke na jugu do Natkovača na sjeveru, obuhvatajući u cjelini današnju Kočićevu ulicu, a djelomično Miloša Obilića i Sagrdžije ulicu te završavajući se prema sjeverozapadu, ondje gdje Titova ulica izbija na Baščaršiju. To područje možemo smatrati sarajevskom čaršijom u strogom i njenom današnjem opsegu, te kao embrio privrednog dijela starog Sarajeva, a isto tako i kao uži spomenički kompleks Čaršije, jer se baš tu skoncentrisao najveći broj pojedinačnih i skupnih historijskih spomenika i karakteristika iz prošlih vremena.

Odmah je potrebno istaknuti da to područje Čaršije, koje smo u grubome obliku ograničili i označili kao današnje spomeničko, nije nipošto identično sa teritorijem nekadašnje privredne aglomeracije Čaršije, jer je ta čaršija, barem u svojoj kulminacionoj fazi, a to je po

prilici polovinom prošloga vijeka, zauzimala znatno šire područje. A kad mi danas promatramo Čaršiju kao područje koje treba da uredimo i regulišemo i u spomeničkom i u urbanističko-gradevnom, i u privrednom smislu, onda je sasvim nužno da se utvrdi i to nekadašnje područje Čaršije i da se o tome širem teritoriju zauzme potrebno stanovište, i to ako ni radi čega drugog, a ono radi utvrđivanja kontaktnih površina između stare čaršije i mahala te, u cjelini, između starog, koje bismo željeli sačuvati, i onog novog dijela grada, gdje možemo slobodno razvijati i najsavremenije koncepcije gradnje.

Prije svega, sastavni dio te čaršije bila je lijeva obala Miljacke, počevši od mosta Čumurije pa na istok sve do Šeher-čehajine čuprije kraj Vijećnice. Naime, na potezu od Latinske čuprije (Principov most), pa do Careve protezala se čaršija »Tahmis«, u kojoj se pržila i tukla kafa, a na tu čaršiju se na južnoj strani nadovezivalo nekoliko hanova koji su služili potrebama svijeta koji je dolazio u Čaršiju. Od Careve čuprije dalje na istok bila je »Zildžijska« (zvonarska) čaršija. U liniji, pak, te dvije čaršije i upravo na mjestu gdje su se one dodirivale, znatno mjesto zauzimala je današnja Careva džamija i bila vezana za Čaršiju i po tome što su se u njoj i u njezinom dvorištu okupljale esnaflije i trgovci iz Čaršije i na molitve i kad se čitala koja naredba bosanskog vezira ili cara iz Stambola.

Sastavni dio toga organizma Čaršije bila je i Hadžijska džamija pod Alifakovcem i po svom topografskom položaju, a i po tome, što su u nju svojedobno zalazile esnaflije, a osobito u dane kad su se ispraćale Sarajlije na hodočašće u Meku (odatle i naziv džamiji).

Naprama toj džamiji, samo na drugoj strani Miljacke, nalazio se tzv. Mustaj-pašin mejdan (prostor s istočne strane Vijećnice) a i on je bio bitni dio Čaršije po tome što je tu bilo niz trgovačkih dućana (u manjem broju) i što je na tome prostoru bio trg poljoprivrednih proizvoda.

Današnja Kočićeva ulica, prosječena u sedmom deceniju prošloga vijeka, sve do nedavno zvala se službeno »Telali« po telalima ili staretnarima koji su tu imali svoje dućane, pa već po tome i ta ulica spadala je u sastav Čaršije. I susjedna ulica Samardžije (zvala se još i Kračule), koja ide paralelno sa Kočićevom, samo sjevernije, već samim svojim nazivom kazuje da su tu radile samardžije, što i inače pouzdano znamo, a tu je sve do nedavno radilo i nekoliko hanova za potrebe svijeta iz provincije koji je dolazio u Čaršiju, pa je i ta ulica bila njen bitni dio.

Prva susjedna ulica Kovači bila je popunjena kovačkim dućanima, kako joj i samo ime kazuje, a kasnije još kazandžijskim i nekim drugim, pa je i ona bila u sastavu Čaršije, a takva se održala čak do dana današnjega. I plato iznad Kovača, tzv. Natkovači, takođe su bili u njenom sastavu, jer je tu bilo prije, a i danas postoji niz dućana (s lijeve strane).

U današnjoj ulici Miloša Obilića nije bilo dućana, ali je na jednom njezinom dijelu, upravo u Patkama (u blizini džamije na dnu

Sagrdžija), bilo nekoliko kiridžijskih i seoskih hanova (i danas postoje dva!), u kojim se sklanjao svijet koji je dolazio u Čaršiju.

Susjedna ulica Sagrdžije već po svom nazivu također kazuje da su u njoj radile sagraččije, a oni su imali svoje dućane upravo u njezinom donjem dijelu, po prilici do prve džamije u toj ulici, koja je također na taj način ubrajana u Čaršiju.

Sastavni dio stare sarajevske čaršije bila je nekada i današnja Titova ulica počevši od Baščaršije pa sve do Gazi-Husrevbegova hamama na dnu Vuka Karadžića ulice. To je stara Gornja i Donja Varoš i njezin donji dio, Pred banjom. I tu su se nizali dućani i trgovačke magaze, iako u manjem broju u predjelu Pred banjom. Danas, međutim, tu postoji samo nekoliko starih stambenih objekata iz turskog perioda i niz karakterističnih objekata iz austrijskog doba, te i jedni i drugi imaju već svoju historijsku patinu i sa susjednom Starom srpsko-pravoslavnom crkvom imaju arhitektonsku i turističku vrijednost.

Gazi-Husrevbegov hamam ili, kako se još zvao kraćim imenom, Gazina banja, bijaše za sve vrijeme opstanka i rada javno kupatilo, koje je služilo potrebama u prvom redu ljudi iz Čaršije. Uostalom, objekat je sam po sebi imao privredni karakter, pa je i po prvoj i po drugoj osnovi i ta banja vezala se za Čaršiju.

Na prostoru, pak, gdje danas stoji Katedrala bijaše u staro doba veća zgrada odžaka (štaba) sarajevskih janičara, čiji su rezervni članovi bili gotovo odreda zanatlije i trgovci iz Čaršije. Za prostor današnjeg Trga fra-Grge Martića (dio ispred Katedrale do početka Štrosmajerove ulice) i danas je među najstarijim Sarajlijama u sjećanju naziv »Kapija«, sigurno po ulazu, odnosno kapiji, u navedeni janičarski odžak.

Dijelovi dvije jake ulice što od linije Štrosmajerove vode prema današnjoj Čaršiji, i to Vase Miskina ulica (nekadašnja Ferhadija) i Ulica Jugoslovenske narodne armije, danas ni po čemu ne odaju da su nekada bili sastavni dio sarajevske Čaršije, a ipak je tako bilo. Istina, u Ferhadiji, na njenom dijelu od Katedrale do džamije Ferhadije, nije bilo dućana, ali jest niz drugih objekata, usko vezanih za Čaršiju, a to su hanovi, koji su se u Sarajevu u principu nizali uvijek perimetralno u odnosu na jezgro Čaršije. Tu su ti hanovi stajali, njih više na broju, sve do 1879, do onog velikog požara u kojem je cio taj kraj izgorio. Naprotiv, današnja ulica Jug. narodne armije, po prilici od Doma Jugoslovenske narodne armije pa do njezina kraja na istočnoj strani, bila je puna dućana i dućančića, ali se ne može sasvim pouzdano tvrditi da su se ti dućani na čitavom tome potezu zadržali i do u prošlo stoljeće, jer se čini da je taj kraj poodavno prije toga izgubio značaj čaršije. Tu je prvobitno bila Sabljarska čaršija, koja je spadala u jednu od najstarijih u čitavoj sarajevskoj čaršiji (15. vijek). U kasnije doba, a naročito u prošlom stoljeću, dio te ulice oko hotela »Evrope« i staroga Tašlihana bio je jak trgovački centar, poznati srpsko-pravoslavni trgovački kraj »Pred Tašlihanom«. No, na mnogo vremena prije toga i tu je sabljarski zanat bio dominantan, a kako su sabljari u svome radu pri kovanju sabalja upotrebljavali drveni ugalj, čumur,

otpatke toga čumura bacali su u Miljacku u neposrednom susjedstvu, upravo ondje gdje je današnji most Čumurija, na mjestu kojeg je i u prijašnjim stoljećima stajao most istog imena, samo drveni, pa upravo otud i naziv tome mostu.

Gornjim podacima ukazano je na granice nekadašnje sarajevske čaršije, dok je ona bila čitava. Tim istim elementima je ujedno ukazano i na teritorij koji apsolutno treba tretirati kao regulaciono područje Čaršije, samo uz provođenje korekcija na tri mjesta. Naime, blokovi što ih zatvaraju dvije ulice, Štrosmajerova i Vase Pelagića, te Vase Miskina i Jug. nar. armije, a koji su nekada bili sastavni dio Čaršije, sasvim su nanovo izgrađeni u evropskom građevnom stilu poslije požara od 1879. i time je taj kraj izgubio svaku građevno-oblikovnu vezu sa starom aglomeracijom Čaršije, pa upravo stoga nema više nikakva razloga da te blokove danas uvlačimo u naše regulaciono područje. Naprotiv, nužno je u to regulaciono područje uvesti sjevernu padinu Čaršije iznad Stare crkve, na kojoj su, istina, bile samo stambene površine, ali koja je toliko vizuelno upadljiva da mi ne možemo govoriti o likovnom rješenju Čaršije, a da pri tome ne damo, i to povezano s njom, rješenje i tih padina koje se u jednoj snažnoj vezi naslanjaju na srce Čaršije. Iz sličnih razloga u to regulaciono područje treba da se unese i pojas s lijeve strane Miljacke.

Ona uža, spomenička zona treba da bude prioritetan zadatak u urbanističkom rješavanju toga šireg, regulacionog područja Čaršije, i to treba da bude spomenička urbanistička cjelina pod permanentnom zaštitom, te sa sprovođenjem specijalnog režima građenja i poslovanja. U odnosu na ono što se tu sačuvalo u potpunosti ili u dobroj mjeri i što smo ranije ukratko rekli o toj užoj spomeničkoj zoni, granice te urbanističke spomeničke cjeline možemo sada definitivno odrediti sa sljedećim ulicama kao njenim međama:

1. Desna obala Miljacke od Muzeja »Mlade Bosne« do iza staroga mosta kod Vijećnice, vežući za tu ulicu i za spomeničku cjelinu dva stara kamena mosta na Miljacki (Principov most i Šeher-čehajina čuprija);

2. Ulica Jug. nar. armije od njenog početka kraj Muzeja »Mlade Bosne«, do bašće Hotela »Evropa«, i to samo njezina desna strana;

3. Gazi-Husrevbegova ulica na čitavom potezu od ulice JNA do Titove, i to njene obje strane, uključujući tu naročito objekte: Gazi-Husrevbegov bezistan i Stari jevrejski hram;

4. Titova ulica od završetka Gazi-Husrevbegove ulice naprama Logavinoj ulici pa do Bašćaršije sa svoje obje strane;

5. Sagrdžije ulica od početka na Bašćaršiji pa do Hrgića ulice više prve džamije, i to cijeli lijevi blok, a sa desne strane samo džamija koja gleda na današnji otvoreni i prošireni trg Bašćaršije;

6. Kovači ulica na čitavom potezu do Natkovača, koji se isključuju, i to samo blokovi koji su neposredno vezani za ulicu — čaršiju Kovače;

7. Petra Kočića ulica (nekadašnji Telali) do iza Vijećnice, gdje se spaja s Obalom i gdje se završava granica, a sa objektima s obje strane te ulice.

Nema više nikakva razloga da u to spomeničko područje uvlačimo Samardžije, te Miloša Obilića ulicu sa njenom pozadinom, jer u prvoj i nema gotovo nikakva jačeg poslovanja, a ni u jednoj nema istaknutijih i trajnijih spomeničkih vrednota koje bi nas navodile da i ta područja ubrojimo u zaštićeni ansambl.

Udara u oči da smo gornjim granicama mimoišli odnosno ostavili izvan spomeničke cjeline niz značajnijih spomenika, a to su:

1. Careva džamija s okolinom,
2. Hadžijska džamija,
3. Kuća Despića,
4. Ferhadija džamija,
5. Gazi-Husrevbegov hamam,

a tako se mora i učiniti, jer ne postoji više građevna i ona organska povezanost tih spomenika sa spomeničkom glavnom Čaršije, uslijed čega bi svako proširivanje spomeničke cjeline Čaršije i na teritorij tih spomenika bilo usiljeno i sasvim neprimodno. No, u svakome slučaju i te objekte treba i dalje tretirati kao spomenike prvoga reda po tome što su nekada bili u sastavu Čaršije, a danas se na nju samo naslanjaju i što u svakome slučaju dopunjuju spomenički značaj onog užeg dijela urbanističke spomeničke cjeline.

U daljim izlaganjima u ovoj studiji analiziramo cio prostor nekadašnje Čaršije (isključujući pri tome blokove zapadno od Ferhadije džamije, a uključujući padine iznad Srpsko-pravoslavne crkve) i nazivamo ga regulacionim područjem za razliku od one uže zone koju označujemo urbanističkom spomeničkom cjelinom.

3. DOMINANTNI SPOMENIČKI PERIOD

Građevna mikroanaliza već obilježenog regulacionog područja stare sarajevske čaršije, izvedena nedavno u okviru opsežnih studija te čaršije za potrebe izrade programa za njeno urbanističko uređenje, dala nam je ovakve podatke o brojčanom stanju građevnih objekata na tome području po pojedinim periodima:

turski period	539 objekata
austrijskih period	265 „
period stare Jugoslavije	89 „
ratni period	29 „
period poslije oslobođenja	132 „

Ukupno 1054 objekata

Iz gornjih podataka je vidljivo da na našem regulacionom području Čaršije ima i relativno i apsolutno najveći broj objekata upravo

iz onog najstarijeg, turskog perioda i pored radikalnijih građevnih zahvata koji su tu vršeni poslije 1878. godine. Odatle slijedi jasan zaključak da je turski period dominantna epoha porijekla današnjeg broja građevnih objekata na čitavom tom području.

Takva slika izgleda s obzirom na današnje brojčano stanje objekata bez obzira na veličinu izgrađenih površina, na kvadraturu i veličinu etaža i na treću dimenziju tih objekata i bez obzira, naročito, na spomeničku vrijednost tih objekata po pojedinim periodima. Međutim, polazeći sa stanovista da jedan objekat mora imati određene arhitektonske, urbanističke, historijske ili slične vrijednosti pa da se smatra i vrijednim spomenikom, možemo odmah uočiti da ima vrlo malo takvih objekata iz razdoblja koja se nižu poslije austrougarske okupacije 1878. i da upravo sve i jedan objekat koji se danas nalazi pod zaštitom kao spomenik datira iz turskog perioda. Pribrojimo li tim direktno zaštićenim spomenicima i niz drugih objekata iz toga istoga perioda, koji nisu direktno zaštićeni, ali ipak imaju određenu, ambijentsku vrijednost, onda dolazimo do daljeg i glavnog zaključka da je turski period u odnosu na današnje stanje dominantna epoha i u spomeničkom smislu.

Bilo bi sasvim pogrešno misliti da se navedeni broj objekata iz onog najstarijeg, turskog perioda sačuvao u izvornom obliku i da je sposoban da i dalje egzistira kao dominantna značajka historijske aglomeracije. Protekla vremena učinila su svoje, i na većini tih objekata izvršene su bitne izmjene popravcima i prepravcima, a najveći dio se, s druge strane, kako ćemo kasnije detaljnije obrazložiti, nalazi u takvom konstruktivnom stanju da nije ni sposoban ni vrijedan za dalju egzistenciju.

Tome izmijenjenom stanju nekadašnje sarajevske čaršije bitno je pridonijelo i unošenje na taj prostor objekata sasvim druge građevne koncepcije poslije 1878. Broj objekata iz austrijskog perioda nije nipošto malen (265 odnosno 25,14%) a ta arhitektura uveliko odudara od starog ambijenta, a pogotovo u vidu vertikalne razvedenosti gradnje. Takvi objekti su gotovo odreda u samome srcu Čaršije i neposredno oko nje (čitavi blokovi južno od Begove džamije i kompleks zapadno od Gazi-Husrevbegova bezistana, te blok u Titovoj ulici, u kojem se naročito ističe stambena palača Srpsko--pravoslavne crkvene opštine u pozadini Morića hana), te već samom svojom masom i načinom gradnje silno remete horizontalno razvijeni organizam stare čaršije. Mnogo bolje stanje nije ni u samome središtu Čaršije, jer su i tu sitni kapitalisti poslije 1878. i za vrijeme stare Jugoslavije uspjeli naturiti svoje interese i postaviti gotovo nakaradne gradnje bez ikakva osjećaja i obzira na mjerilo okoline i historijski ambijent u kojem se gradilo.

4. STRUKTURA ZAŠTIĆENIH HISTORIJSKIH SPOMENIKA

Prema stanju zaštite posljednjih godina, koje ja ovdje, na žalost, ne mogu iz posebnih razloga tačno brojčano precizirati, na nekadašnjem odnosno današnjem regulacionom prostoru sarajevske čaršije nalazi se 20 raznih vrsta zaštićenih historijskih građevnih spomenika sa ukupno

91 objektom. Odmah naglašavam da na tome prostoru ima spomenika koji se vode kao manje spomeničke cjeline, a sastoje se iz niza objekata, na nekim mjestima i različite namjene. To se naročito odnosi na dućane i trgovačke magaze, kojih ima više pod jednim krovom, ali često i sa različitim sadržajem. Mi ovdje želimo u detaljima ukazati na strukturu i brojeano stanje spomeničkog fonda pod zaštitom u Čaršiji kao cjelini, pa upravo stoga te pojedine male grupacije, koje se vode pod zaštitom kao jedan spomenik (npr. Begova džamija s okolinom, čaršija Kazandžiluk i čaršija Halači), ovdje razbijamo i prikazujemo po broju pojedinačnih objekata, odnosno dućana, kako se oni iskorištavaju i kako se reflektiraju u građevnom pogledu putem krovišta i građevne konstrukcije. U tome smislu sastav 91 spomenika unutar tih 20 vrsta izgleda ovako:

Vrsta spomenika	Broj zaštićenih objekata	Procentualno učešće u ukupnom broju
1. Dućani s magazama ili bez magaze, samostalni ili u sklopu	33	36,25
2. Kamene magaze bez dućana, samostalne ili u sklopu	25	27,45
3. Daire (sklop magaza u zasebnom kamenom objektu)	1	1,11
4. Hanovi	1	1,11
5. Mostovi	2	2,22
6. Sahat-kule	1	1,10
7. Česme	4	4,40
8. Šadrvani	1	1,10
9. Imareta	1	1,10
10. Bezistani	2	2,20
11. Džamije	6	6,60
12. Medrese	1	1,10
13. Crkve	1	1,10
14. Škole (mekteb)	1	1,10
15. Turbeta (mauzoleji)	2	2,20
16. Stara muslimanska groblja	5	5,50
17. Stambeni objekti	1	1,10
18. Muvekithane	1	1,10
19. Jevrejski hram	1	1,10
20. Hamam (javno kupatilo)	1	1,10
Ukupno	91 objekat	100,00%

U datim vrstama i u ukupnom broju zaštićenih spomenika ubrajaju se:

1. Dućani u Kazandžiluku i jedan u Kazazima;
2. Kamene magaze u Malom kazandžiluku i u Halaćima;
3. Daira u Halaćima;
4. Morića han u Saraćima;
5. Mostovi: Latinska (Principov most) i Šeher-čehajina ćuprija;
6. Gazi-Husrevbegova sahat-kula;
7. Česme: dvije u sjeverozapadnom dvorišnom zidu Gazi-Husrevbegove džamije, jedna u dvorištu Careve džamije i jedna u dvorišnom zidu Hadžijske džamije;
8. Šadrvan u dvorištu Begove džamije;
9. Imaret Gazi-Husrevbegov kraj sahat-kule;
10. Bezistani: Brusa i Gazi-Husrevbegov;
11. Džamije: Gazi-Husrevbegova (Begova), Ferhadija, Careva, Hadžijska, Čaršijska (Havadže Durakova) i Čekrekči Muslihudinova;
12. Medresa Kuršumlija;
13. Stara crkva u Titovoj ulici;
14. Gazi-Husrevbegov mekteb u dvorištu Begove džamije;
15. Turbeta: Gazi-Husrevbegovo i Gazi-Muratbegovo u dvorištu Begove džamije;
16. Stara muslimanska groblja: uz džamije Ferhadiju, Begovu, Carevu i Hadžijsku, te samostalno groblje iznad Kovača;
17. Despićeva kuća na Obali;
18. Muvekithana u dvorištu Begove džamije;
19. Stari jevrejski hram u Titovoj ulici;
20. Gazi-Husrevbegov hamam kod Katedrale.

Iz naprijed navedenih brojčanih podataka vidi se da na nekadašnjem području Čaršije danas imamo i relativno i apsolutno najviše privrednih jedinica, u prvome redu dućana, kao zaštićenih spomenika. A to je i logično i tako bi i trebalo da bude što se tiče same vrste spomenika, jer kad toga ne bi bilo, ne bi bilo ni Čaršije; to je upravo ono što daje glavni karakter toj historijskoj grupaciji objekata i što u budućnosti moramo održavati i njegovati ako hoćemo da sačuvamo i historijski sadržajni karakter te spomeničke cjeline, obilježje na koje nas, uostalom, upozorava i sam naziv toga područja (»čaršija«). Kad govorim o tome da te dućane treba i dalje čuvati, onda, da se pravilno razumijemo, mislim u prvom redu na arhitektonsko-likovne i urbanističke karakteristike i vrijednosti cjeline, ambijenta, a posve je drugo pitanje moraju li ti dućani određenog mjerila i izraza i dalje zadržati isti materijal i potpuno iste sve konstruktivne elemente, od kojih već mnogi ne odgovaraju savremenim zahtjevima života i rada.

Pri stavljanju pod zaštitu nabrojenih spomenika kao osnovni i jedini kriterij bila je spomenička vrijednost i sačuvanost pojedinog objekta ili grupacije objekata bez obaziranja šta ti objekti znače u ansamblu Čaršije koji, bez sumnje, upravo putem izražaja tih pojedinih spomenika predstavlja grupni spomenik sam za sebe i sasvim novih kvaliteta i značajki. Tim istim putem išla je nedavno i jedna posebna komisija koja je imala zadatak da revidira pitanje daljeg držanja pod zaštitom svakog pojedinog spomenika i koja je, rukovodeći se podudarnošću kvaliteta nekih spomenika na istome terenu, dala predlog za skidanje zaštite sa nekih spomenika. Danas smatram da su obadva ta rada, u kojim je jednim dijelom učestvovao i autor ove studije, bila ograničena i pogrešna. Naime, težište analiza i zaključaka svodilo se uvijek na pojedinačna spomenička ostvarenja, a gubila se iz vida Čaršija kao cjelina, koja kao takva predstavlja i te kako važan skupni spomenik i koja je, uostalom, mnogo poznatija kao istaknuta urbanistička spomenička cjelina, nego li njeni mnogi pojedinačni spomenici. Dakle, prioritetan zadatak službe zaštite na ovome području treba da bude i čuvanje cjeline ovog spomeničkog ansambla i svega onoga pozitivnog što se nalazi unutra te cjeline, a što čini neosporni integritet urbanističkog kompleksa spomeničkog značaja sa svrhom da svi ti nabrojeni spomenici, a preko njih i sama ta urbanistička spomenička cjelina služe mnogo širim interesima zajednice, koji se sastoje ne samo u zadovoljavanju naučnih i kulturnih potreba nego i turističkog interesa, čime se podiže i privreda zemlje i, uostalom, vrši jaka popularizacija spomenika i naše kulture uopće. Dosljedno gornjim postavkama nameće se potreba da se prilikom izrade regulacionog plana stare sarajevske čaršije kao istaknutog spomeničkog ansambla, koji istodobno ima i privredne i turističke vrijednosti, ponovo revidira pitanje zaštite spomenika na ovome područja i da se pri tome precizno utvrdi:

— koji su to drugi objekti koji vrijede da se drže pod zaštitom u netaknutom stanju s obzirom na naše današnje uslove, i

— koji su to drugi objekti koji zavrđuju da se drže pod zaštitom po tom što imaju kvalitete manje kao samostalni spomenici, a mnogo više kao elementi koji, među ostalim, stvaraju i dopunjuju spomenički značaj Čaršije kao cjeline.

U tu drugu vrstu objekata spomenika bez ikakve dvosmislenosti treba uvrstiti i ove objekte:

1. Ostaci Firuzbegova hamama u uglu Čulhana i Baščaršije,
2. Duradžik hadži-Ahmedova džamija u dnu Sagrdžija;
3. Dvije stare i samostalne stambene zgrade s istočne strane Morića hana;
4. Stambena zgrada na početku Kočićeve ulice, ona s lijeve strane, i to samo blok do džamije;
5. Dvije karakteristične stare stambene zgrade kraj Vijećnice (Babića konaci!);
6. Sklop starih kamenih magaza u Malom bravadžiluku;

7. Sklop istih takvih magaza u Đulaginoj ulici;
8. Zgrada Vijećnice;
9. Prostorije i zbirka Muzeja »Mlade Bosne« na Obali;
10. Sebilj na Baščaršiji;
11. Stara kantardžinica u gornjem dijelu Baščaršije.

Odmah naglašavam da se kod ove druge skupine objekata, u koju se mogu podvesti još neki primjeri, nipošto ne radi o objektima bez ikakva značenja i vrijednosti i koji bi bili teško održivi, jer takve objekte zaista nema ni smisla isticati u prednji plan. To su odreda sve objekti koji imaju svoje i arhitektonske i historijske kvalitete, iako svoje vrste, a nisu dosada stavljeni pod zaštitu iz ovih ili onih razloga.

5. SPOMENICI AMBIJENTSKOG KARAKTERA

Zanimljiv i u turističkom smislu neobično privlačan ambijent stare sarajevske čaršije formira niz različitih faktora, a u prvome redu ona zasebna, historijska arhitektura i način njezina komponiranja u cjelinu ovakva kakva jeste ili, još bolje, kakva je bila. A u toj historijskoj arhitekturi koja ima takvu ulogu u Čaršiji treba da diferenciramo i istaknemo tri vrste objekata:

1. Objekti koji imaju svoju spomeničku vrijednost kao samostalna ostvarenja bez obzira na ambijent u kojem se nalaze;
2. Objekti koji imaju arhitektonske ili historijske značajke, ali manjega karaktera, ili su djelimično propali pa nisu stavljeni pod zaštitu, ili ta zaštita nije provedena iz drugih razloga, a imaju znatnu vrijednost kao elementi spomeničke kompozicije Čaršije;
3. Objekti koji uopće nemaju samostalne spomeničke vrijednosti, ali ipak čine bitne česti one specifične fizionomije spomeničke cjeline i koji kao takvi predstavljaju spomenike samo ambijentskog karaktera i djelovanja.

O prve dvije vrste objekata već smo govorili.

Treća vrsta objekata, koju mi ovdje označujemo spomenicima ambijentskog karaktera, upravo je najbrojnija na čitavom regulacionom prostoru Čaršije, a posebno na užem, spomeničkom kompleksu, i predstavlja najteži dio spomeničke problematike čitave Čaršije. Mi i sa izvjesnim razlozima možemo dokazivati da svaki objekat historijske arhitekture ima kakvu-takvu vrijednost ako ni po čemu drugome, a ono po tome što čini kariku do karike u povezanom lancu historijske aglomeracije. Pri tom treba odmah napomenuti da je taj historijski lanac na najviše mjesta popucao, a najveći dio takvih objekata i karika u tome lancu je dotrajavao i preobrazio se, pa je u većini slučajeva izgubio i ono svoje pravo ambijentsko djelovanje. Iz tih razloga mi odmah ovdje eliminiramo sve takve objekte na rastrganim i poluruševnim površinama i ustupamo mjesto savremenom urbanizmu i modernoj izgradnji, a zadržavamo se na takvim spomenicima odnosno objektima gdje je njihovo ambijantsko djelovanje ostalo do danas, i to u vrlo izerazitoj formi, a to je upravo ona uža spomenička zona. Među tim obje-

ktima u toj užoj zoni u svakome slučaju dominiraju privredni objekti, dućani, koji se nižu baš na isturenim saobraćajnicama i koji kao takvi u vizuelnom smislu iskaču u prvi plan slike likovne fizionomije Čaršije. Ti objekti kao elementi cjeline Čaršije davno su izgubili i kao jedinke i kao grupacija potrebne razloge (dotrajalost materijala, prevelike prepravke) da se kao takvi pojedinačno ili u skupinama stavljaju pod naročitu zaštitu. Ni u konstruktivnom pogledu nemaju naročitog značaja. Sva njihova vrijednost je samo u skupnom djelovanju po tome što se baš iz tih sitnih elemenata formira karakteristična fizionomija unutrašnjosti Čaršije, oblik, za koji smo mi, na drugoj strani, i te kako zainteresirani zbog potrebe čuvanja Čaršije kao urbanističko spomeničke cjeline. Ipak zbog gornjeg fizičkog stanja takvih dućana i njihove nikakve arhitektonske individualne vrijednosti, stavljati u takve objekte pod zaštitu samo da se očuva ambijentsko djelovanje Čaršije značilo bi u najmanju ruku banaliziranje zaštite spomenika. Ostavljati ih, pak, ovakvi kakvi jesu nemoguće je jer ne zadovoljavaju naše potrebe iz više razloga, kako ćemo to kasnije detaljnije objasniti. A porušiti takve dućane, koji sačinjavaju čitave nizove u Čaršiji, i to na najprometnijim mjestima, znači uništiti ono bitno u fizionomiji Čaršije, a time potpuno upropastiti i čitav značaj Čaršije kao urbanističke spomeničke cjeline. Problem, kako se vidi, i te kako i delikatan i težak. Ja ovdje samo ističem i takvu vrstu spomenika objekata kao važan problem u rješavanju kompleksne problematike stare sarajevske čaršije, a na drugome ću mjestu, kasnije, dati i smjernice kako bi se jedino taj problem mogao riješiti. To se sve odnosi na čitave nizove dućana u sljedećim ulicama, baš u srcu Čaršije:

1. Abadžiluk čaršija;
2. Sarači na čitavom potezu;
3. Čizmedžiluk na čitavom potezu;
4. Mali kujundžiluk na čitavom potezu;
5. Blok ispod Sahat-kule između četiri ulice;
6. Bravadžiluk;
7. Kovači čaršija;
8. Sagrdžije do iznad džamije;
9. Čulhan;
10. Sama Baščaršija kao najistaknutiji punkt na čitavom svom prostoru od Sarača do tramvajske pruge;
11. Đulagina ulica (samo istočni blok).

Na kraju ovog poglavlja upozorio bih da u ostalom velikom broju objekata — spomenika toga trećega reda, s kojim projektant regulacionog plana može sasvim slobodno disponirati, ipak ima nekoliko objekata koji zahtijevaju izvjestan oprez i obazrivost prilikom uređivanja kompleksa kao jedinke koje nisu bez važnosti u ambijentu: To su:

1. Nekoliko karakterističnih stambenih objekata na početku Titove ulice, do iza Stare crkve;

2. Niz kuća u pozadini Hadžijske džamije;
3. Bijelina čikma na samoj Baščaršiji, ulica-tunel, izrazito primorskog tipa;
4. Samostalna magaza na početku ulice Prote Bakovića (na njeznoj desnoj strani, upravo na uglu te ulice i Čulhana);
5. Oveća magaza-dućan sa stropom na polubačvasti svod u sastavu drugog, većeg objekta u južnom bloku Bravadžiluka.

Ne znači da se ti objekti ne mogu rušiti pod cijenu jednog dobrog i funkcionalnog rješenja regulacionog prostora, ali bi u svakome slučaju bilo korisno ako bi se i ti objekti mogli zadržati i u budućoj kompoziciji ili barem da se ne uklanjaju u prvim etapama uređenja Čaršije.

6. TEHNIČKO STANJE AGLOMERACIJE I REPERKUSIJE

Na regulacionom području stare sarajevske čaršije, koje obuhvata oko 26 hektara, ima ukupno, kako je naprijed navedeno, 1054 objekta, pri čemu kao zaseban objekat računamo i svaki pojedini dućan staroga tipa, jer se u tome obliku te jedinice zaista i pojavljuju na terenu i po vlasništvu i po načinu korištenja i po osjetnoj razlici u krovnoj plohi. Po vrstama, pak, materijala od kojih su građeni svi ti objekti, situacija je ovakva:

— objekti građeni od rezistentnog materijala (kamen, opeka, beton), ukupno	440 ili 41,74%
— objekti građeni od arezistentnog materijala (drvo, ćerpić ili drvo i ćerpić), ukupno	614 ili 58,26%

Udara u oči pojava apsolutne većine objekata od lagane građe, dakle od takvoga materijala koji nije sposoban za dužu egzistenciju, barem bez krpljenja i prepravaka, a već sama ta činjenica upućuje na zaključak da Čaršija na označenom regulacionom prostoru u sadašnjem i nepromijenjenom konstruktivnom stanju ne može imati duž vijek i da su, prema tome, izmjene u konstrukciji i arhitekturi neminovne. Pri tome odmah konstatiramo da se podaci o objektima sa rezistentnim materijalima odnose u velikoj većini na objekte novije gradnje u periodima poslije 1878. i na mjestima koja se nalaze oko centra Čaršije, a kad to imamo na umu i u vezi s tim promatramo onu užu, spomeničku zonu, onda slijedi da je upravo na tome prostoru najviše objekata baš one druge, kritičnije vrste, čiji broj, prema gornjem, sada premašuje daleko iznos od 58,26% prosjeka čitava regulacionog područja. A doista takva slika izgleda i na somome terenu i izvan tih zaključaka koje smo izveli računskim putem. Pojava već sama po sebi zabrinjava i ne zadovoljava, jer nosi latentne opasnosti svega negativnog za sigurnost i trajnost kompleksa.

Današnje, pak, stanje svih tih objekata od laganog materijala na čitavom regulacionom prostoru, a posebno na užem, spomeničkom kompleksu je upravo jadno i čemerno. Već odavno u Čaršiji nema ni jed-

nog jedinog dućana originalne gradnje sa ćefencima i nekadašnjim originalnim prijevornicama, sve je prekrpljeno i izmijenjeno novijim materijalom od štrugane daske (koja je također dotrajala) i sa tvorničkim ćavlma. Opće stanje konstrukcije tih dućana je upravo takvo da i po unutrašnjosti i po vanjskom obliku lići prije na sve, nego li na objekat u kojem borave ljudi i obavljaju privredne djelatnosti. Nimalo nije bolje stanje ni u ostalim, prvenstveno stambenim objektima na našem regulacionom prostoru. Tu ima do 20% (rezultati popisa!) potpuno dotrajalih objekata, ima ih ćak napola srušenih i napuštenih (samo u posljednjoj godini dva su, i to veća, sami pali), a većina ostalih zahtijeva manje ili veće opravke i adaptacije da bi se mogli koliko-toliko osposobiti za kakvo-takvo korištenje. Dakle, i u toj vrsti objekata slijede neminovno radikalne izmjene s obzirom samo na stanje njihove konstrukcije.

Opremljenost objekta u Ćaršiji najnužnijim savremenim tehničkim uređajima, a to je vodovod, kanalizacija i elektrića, stoje ovako:

— Vodovod ima ukupno	439 objekata ili 41,65%.
— Kanalizaciju ima ukupno	403 objekta ili 38,24%.
— Elektriću ima ukupno	928 objekata ili 88,04%.

Kako se vidi, osnovne komunalne urđaje, a to su vodovod i kanalizacija, a naroćito taj drugi, nema ni svaki drugi objekat na tome području. Proizilazi da je stanje upravo zabrinjavajuće. A kad još istaknemo da se najveći broj objekata koji imaju takve uređaje nalazi na lokacijama koje su izgrađene poslije 1878, znaći da nam slića samoga središta Ćaršije, tj. naše uže i spomenićke zone, u kojoj preovladavaju oni stariji objekti, ispada izrazito bolnija i teža.

Ni sami higijenski uslovi rada u Ćaršiji i uslovi života u onim stanim stambenim objektima nisu ni izdaleka zadovoljavajući. Tome je razlog ne samo trošnost građevnih materijala i slaba tehnića opremljenost sanitarnim uređajima, nego i odsustvo valjanog zagrijavanja, dobrog osvjetljenja i sigurne izolacije od vlage. Na tome području ima stanova uopće bez kuhinje, kupatila i nužnika u stanu 38%, vlažnih soba ima 39%, a sa ćesmom samo na ulici 19%, itd. Još je kud i kamo teža situacija u onim prizemnim dućanima staroga tipa koji, kako smo istakli, ćine važne ćesti ambijenta Ćaršije. Vrlo su rijetki dućani koji imaju i koriste se unutrašnjim vodovodnim instalacijama, a gotovo nijedan nema kanalizacije i zahoda. Dalje, niti jedan jedini takav dućan nema hidroizolacije patosa i zidova, toga tako važnog elementa za rad koji se u tim dućanima obavlja upravo preko cijelog dana na nogama i neposredno na tlu. Osim potpunog odsustva takve valjane izolacije ima ćak dobar broj dućana sa potpuno otvorenim zemljanim patosom (takvi su skoro svi kazandžijski dućani i sve kovaćnice).

Takva, eto, izgleda druga strana medalje objekata koji ućestvuju u formiranju spomenićkog kompleksa stare sarajevske ćaršije. Sve te konstatacije s prijetjećim upozorenjem ukazuju da se spomenićka aglomeracija Ćaršije nalazi u vrlo teškom i neodrživom stanju koje

nije moguće popravljati bez većih i radikalnijih zahvata u samom građevnom tkivu kompleksa. Naročito naglašavam da je takvo stanje u prvome redu u odreda svima starim dućanima koje smo mi, s drugoga aspekta, označili kao ambijentske spomenike i važne elemente u likovnom izrazu spomeničke sredine, a u drugome redu na sve druge objekte, naročito stambene, u čijoj konstrukciji prevladuje ćerpić i drvo.

To su frapantne činjenice pred kojim se ne mogu zatvoriti oči. Makar se mi ne znam s koliko zanosa zalagali za čuvanje ove stare aglomeracije u postojećem stanju u smislu čuvanja spomeničkih, folklornih i turističkih vrednota, stanje se ne može održavati i potrebno ga je radikalno i čim prije sanirati. S pravom se ovdje može na liniji savremenih urbanističkih shvatanja postaviti pitanje da li je za našu zajednicu korisnije za turistički dinar (koji mi ne potcjenjujemo) praviti danas od naših ljudi neku vrstu klovnova koji bosonogi rade na zemljanom patosu, a pri tom za liječenje njihova išijasa, reume i drugih bolesti podnositi velike troškove, ili pak, sprovesti radikalnije mjere asanacije i dići higijenske i radne uslove na potrebnu visinu, dostojnu današnjeg čovjeka, pa makar to donekle išlo i na štetu turizma i neokrnjene cjeline Čaršije kao spomeničkog kompleksa. Vrijeme u kojem se razvijamo, a čiji se točak ne može natrag vratiti, govori da je ispravna i održiva samo ta druga alternativa. Dobra pažnja i volja investitora može, pak, učiniti da se problem riješi bez većih potresa i za privredu i za zdravu spomeničku cjelinu.

7. PLAN ZAŠTITE SPOMENIKA

Vodeći strogo obzira o svima pozitivnim i negativnim značajkama građevne aglomeracije Čaršije kao spomeničke cjeline, koje su utvrđene u prednjim poglavljima, zatim imajući u vidu i strogi kriterij da jedan objekat mora da ima zaista određene kvalitete da se proglasi spomenikom vrijednim pažnje i stalne zaštite, a isto tako, na drugoj strani, vodeći obzira i o svim današnjim životnim problemima a posebno o privredi i turizmu ovog dijela grada, smatram da u sutrašnjoj urbanistički sređenoj Čaršiji treba da se zadrže i da se čuvaju slijedeći objekti kao istaknuti samostalni spomenici i kao važni elementi ansambla u kojem se nalaze bez obzira vodi li se danas zaštita nad takvim objektima:

1. Gazi-Husrevbegova (Begova) džamija i ansambl pratećih objekata-spomenika u koji, pored džamije, još ulaze:
 - Originalni dvorišni kameni zid na čitavoj svojoj dužini sa četiri također originalne kapije iz 16. vijeka;
 - Šadrvan u dvorištu;
 - Tople česme u dvorištu i česma u dvorišnom zidu, na uglu Sarača i Mudželita;
 - Muvekithana u sjeverozapadnom uglu dvorišta;
 - Dva kamena turbeta s istočne strane džamije;

- Zgrada mekteba u sjeveroistočnom uglu dvorišta zajedno sa kućicom turbedara;
 - Ezan-taş u dvorištu džamije, u stvari kapitel neke monumentalne srednjovjekovne crkve iz okoline;
 - Nekropola sa zapadne i južne strane džamije.
2. Gazi-Husrevbegova medresa Kuršumlija na drugoj strani Sarača i nasuprot džamiji, zajedno s uličnim zidom;
 3. Gazi-Husrevbegovo imare — besplatna javna kuhinja — iz 16. vijeka uz Sahat-kulu, pri čemu treba sačuvati samo pekaru;
 4. Gazi-Husrevbegova sahat-kula sa zapadne strane džamije, spomenik iz 17. vijeka;
 5. Gazi-Husrevbegov bezistan iz 16. vijeka uz obaveznu rekonstrukciju upropaštenih dijelova;
 6. Gazi-Husrevbegov hamam kod Katedrale, objekat iz 16 vijeka;
 7. Brusa bezistan iz 16. vijeka;
 8. Stari jevrejski hram u Titovoj ulici iz prošlog vijeka;
 9. Stara srpsko-pravoslavna crkva u Titovoj ulici iz 16. vijeka;
 10. Džamija Ferhadija sa malom nekropolom u Vase Pelagića ulici;
 11. Niz kamenih magaza u jednom bloku specijalnog tipa u čaršiji Halači;
 12. Daira — skup kamenih magaza u zasebnom objektu — iz 18. vijeka u Halačima;
 13. Niz kamenih magaza u jednom bloku u Malome bravadžiluku;
 14. Niz kamenih magaza u jednom objektu u Đulaginoj ulici;
 15. Dio originalnog trijema staroga hanikaha (posebna vrsta škole) iz 16. vijeka uz medresu Kuršumliju, samo u susjednom dvorištu;
 16. Latinska čuprija (Principov most) iz 18. vijeka;
 17. Šeher-čehajina (Šeherija) čuprija iz 17. vijeka;
 18. Kuća porodice Desnića na Obali objekat iz prošloga vijeka;
 19. Substrukcije starog Firuzbegova hamama iz početka 16. vijeka na uglu Čulhana i Baščaršije;
 20. Careva džamija na lijevoj obali Miljacke, objekat iz 16. vijeka, skupa s kolonadom i dva prednja kupolasta objekta koji zajedno s kolonadom potječu iz austrijskog perioda, ali s džamijom čine nerazdvojnu kompozicionu rijetko uspijelu cjelinu, a tako isto zajedno s nekropolom iza džamije te istočnim dvorišnim zidom, u kojem je originalna stara česma;
 21. Hadžijska džamija iz 16. vijeka, zajedno s nekropolom i dijelom dvorišnog zida u kojem je stara ulična česma;

22. Bašćaršijska (Havadže Durakova) džamija na čelu Sarača, spomenik iz 16. vijeka, čiji kameni ogradni zid potječe iz najnovijeg vremena;
23. Čekrekči Muslihudinova džamija iz 16. vijeka u gornjem dijelu Bašćaršije, bez okolnih dućana;
24. Niz kamenih magaza u bloku u Malom kazandžiluku (Oprkarnju ili — kako se još zvao — Ibričkijskoj čaršiji);
25. Niz kamenih starih magaza u Velikom kazandžiluku uz obaveznu reпрistinaciju nekih dijelova;
26. Duradžik hadži-Ahmedova džamija iz 16. vijeka, na početku Sagrdžija;
27. Dva mala i vrlo karakteristična stambena objekta s istočne strane Morića hana uz temeljitiju asanaciju;
28. Mala kamena samostalna magaza na početku ulice Prote Bakovića (na uglu Čulhana);
29. Mala skupina arhaičnih nadgrobnih spomenika na Natkovačima, koji i ne moraju ostati in situ;
30. Stambeni objekat u Kočićevoj ulici, do Čekrekčijine džamije;
31. Dva starija stambena i vrlo karakteristična objekta na sjeveroistočnoj strani Vijećnice;
32. Zgrada Vijećnice, objekat iz austrijskog perioda (1896);
33. Sebilj na Bašćaršiji, objekat iz austrijskog perioda;
34. Stara kantardžinica u gornjem dijelu Bašćaršije, koja se, ako je potrebno, može prenijeti i na drugo mjesto.

Nabrojani objekti imaju najvećim dijelom izuzetne značajke starog urbanizma i stare arhitekture kao grana umjetničkog izražavanja, potom svi imaju historijsko značenje, a najveći broj građen je od rezistentnog, dakle trajnijeg materijala, i sve i jedan taj objekat ima karakterističan i u turističkom smislu zanimljiv način oblikovnog izraza — pa prema svemu tome ta skupina objekata ima potrebne spomeničke kvalitete i postoji puno opravdanje da se sačuvaju i održe za budućnost i kao jedinke i kao organični dijelovi skupnog spomenika urbanističke cjeline.

Da bi se što više produžio vijek tih spomenika i da bi mogli doći do još većeg izražaja, a time još u većoj mjeri služiti interesima zajednice, potrebno je gotovo na svim tim objektima izvršiti pažljivim stručnim metodama manje ili veće zahvate asanacije, restauracije, konzervacije, čišćenja od kasnijih dogradnji koje krnje lik spomenika, a uz to odmah i prilagodavanje tih spomenika prikladnoj namjeni. O tim svim potrebama i mjerama nije se dosada vodila puna briga, iako je Muzej grada Sarajeva učinio nekoliko uspješnih i vrijednih intervencija, što se mora posebno podvući, pa upravo zbog te nebrige su ti spomenici, a s njima skupa i cjelina Čaršije, dovedeni u prilično tešku situaciju. Hitno ozdravljenje te spomeničke cjeline traže interesi ne samo naše nauke i kulture nego u istoj mjeri zahtjevi privrede i turizma.

Udara u oči da se među tim objektima, koje treba sačuvati kao spomenike i organične česti Čaršije, nalazi i niz objekata iz austrijskog perioda. U načelu taj noviji period ne treba da bude nikakva zapreka, jer — zašto ne bi moglo biti objekata i u tome novijem periodu koji kao građevna ostvarenja mogu dobiti spomenička svojstva? U konkretnom, pak, slučaju radi se o objektima koji imaju vrijedna arhitektonska i kompoziciona rješenja (šadrvan pred Begovom džamijom i građevna kompozicija ispred Careve džamije), ili koji su stekli sva potrebna obilježja i patinu stare čaršije (sebilj i kantardžinica), ili koji imaju posebnu izražajnost bez obzira što njihova arhitektura nije vezana za Čaršiju, a njihovo čuvanje zahtijevaju turistički interesi (slučaj Vijećnice). Pored toga svi takvi spomenici već su vremenom dobili puno pravo građanstva u svojoj današnjoj sredini pa se, strogo uzevši, više i ne osjećaju kao strani elementi.

Ko je pažljivo pratio gornji redoslijed spomenika, nimalo mu manje ne udara u oči i pojava da se među tim objektima koje smatramo vrijednim i predlažemo za zaštitu i čuvanje nalazi niz džamija (7) i više blokova kamenih magazaa, dakle građevnih objekata koji se ponavljaju. U strogom spomeničkom smislu bilo bi ovdje zaista sasvim dovoljno odabrati samo najznačajnije historijske i arhitektonske predstavnike, ali bi to bila velika greška, jer se ovdje danas više ne radi, kako smo ranije istakli, samo o pojedinačnim vrijednostima, nego i o skupnom i kompleksnom spomeniku, ansamblu Čaršije, koji tvore upravo ti pojedinačni izražajni spomenici, povezani u jednu cjelinu. Pri tome se posebno pazilo na to da ti objekti budu zaista izražajni i takvi da se mogu održati do u daleku budućnost. Postupajući u smislu takvih uslova, na drugoj strani, npr., ne može se predlagati uopće za zaštitu Tabačka džamija (mesdžid) bez minareta, kojeg nikad nije ni bilo, u dnu Halača. Iako se ona nalazi u srcu Čaršije, jer taj objekat, osim čisto historijskih, nema i drugih potrebnih značajki i elemenata za držanje pod zaštitom: ne predstavlja nikakvo ni bolje, a kamo li izražajnije arhitektonsko rješenje, građen je od netrajnog materijala (čerpić) i nalazi se na tako osjetljivoj građevnoj liniji da bi njegovo dalje zadržavanje apsolutno sputavalo dobro i cjelovito rješenje onog dijela Obale.

Ne treba da iznenađuje ni činjenica da u datom nizu objekata za punu zaštitu nema dva dosada značajna spomenika: Morića han u Saračima i građevna cjelina dućana Kazandžijske čaršije, koja se i po sadržaju sačuvala. Ne treba nijekati spomeničko značenje i tih objekata, ali ih u gore datom redoslijedu nema stoga što su izgubili druge potrebne elemente da se mogu čuvati kao spomenici. Dajem potrebno obrazloženje da se ne bi pomišljalo kako se nije vodila dužna pažnja i o tim spomenicima.

Morića han, inače tipičan primjer karavan-saraja iz 16. vijeka, nekoliko je puta gorio i obnavljao se. U posljednjem požaru od 1958. godine stradala mu je čitava krovna konstrukcija kao najinteresantniji elemenat toga spomenika (uskoro iza toga je polovično rekonstruirana). Građen je pretežnim dijelom od čerpića i drveta. Čerpić je tokom vre-

mena, a i zbog slabih zaštitnih mjera izgubio svoju kakvu-takvu rezistenciju pa su se zidovi na mnogim mjestima izmakli iz svoje vertikale i počeli raspadati, što se naročito primjećuje već odavno u sjevernom prizemnom (podrumskom) dijelu. Osim toga tone vode koje su iz vatrogasnih šmrkova bačene na taj objekat prilikom posljednjeg požara doveli su i ostale dijelove čerpičnih zidova i takvo stanje, da su se i oni počeli vidno raspadati i gubiti svoju homogenost. Dakle, objekat se nalazi danas u valo teškom konstruktivnom stanju, i to, što je najznačajnije, od samih podrumskih zidova. Usljed takvoga stanja nema nikakva realnog osnova da se taj spomenik i dalje čuva ovakav kakav jest, jer i ne može korisno poslužiti nikakvoj trajnijoj namjeni, a niti bi bilo, isto tako, razumno vršiti djelomične opravke i restauratorske radove, jer se tim putem ne može postići puna asanacija. Ovdje bi bila u svakome slučaju potrebna rekonstrukcija iz temelja, ako hoćemo sačuvati taj objekat kao turističku atrakciju za budućnost. A ako tu temeljitu rekonstrukciju izvedemo, što nije nemoguće, onda je to samo kopija koja je izgubila ono važno spomeničko svojstvo originaliteta i koja se upravo zbog toga i ne može više smatrati historijskim spomenikom u pravom smislu te riječi. Dakle, kod toga spomenika moguća je jedino rekonstrukcija u čitavom obliku, što bi i zahtijevali interesi turizma. Međutim, i na takav zahvat može se s opravdanjem staviti primjedba, jer se punoj obnovi toga spomenika u potpuno starom obliku suprotstavljaju dva jaka razloga, međusobno vezana: Prvo, za potpunu obnovu potrebne su prilično visoke investicije, za koje je u našim današnjim uslovima posebno pitanje odakle i kada se mogu naći. Drugo, veliko je pitanje čemu će moći taj objekat služiti u budućnosti, osim što bi kao čisto muzejski atraktivitet zadovoljavao interese turizma, i hoće li uopće moći dobiti punu i racionalnu namjenu u današnjim savremenim uslovima života i rada. Naime, čitava spratna etaža od ukupno 48 soba nema ni izdaleka potrebne termičke zaštite, jer su sobe izravno vezane na jedinstveni pokaldrmisani hodnik hana koji na četiri mjesta ima velike slobodne otvore prema dvorištu za omogućavanje osvjettlenja, a sa gornje strane nema uopće stropa, nego se pogled zaustavlja tek na konstrukciji krovišta hana, koja je inače vrlo zanimljiva. Usljed takve koncepcije toga hodnika, koji više sličí koridor-ulici, i toga izravnog vezivanja soba na takav otvoreni hodnik uslovi korištenja tih soba i čitave spratne etaže su u hladnim danima tako otežani, kao da su sobe vezane izravno na potpuno otvorenu ulicu, a to dokazuje da tu nema ni najnužnijih tehničkih uslova koje postavljamo za bilo koji objekat u kojem se zadržavaju ljudi, a koji se gradi u kraju gdje su velike razlike u temperaturi u ljetnim i zimskim mjesecima. Više je nego očito da se ovdje radi o importiranoj koncepciji nekog karavansaraja iz istočnjačkih toplih krajeva, gdje je ovakav način građenja imao smisao i funkcionalnosti i ekonomičnosti. Usljed takve eklektičke primjene tipa iz sasvim drugačijih klimatskih uslova, u sobama nema uopće odžaka, nego su dimnjačke cijevi izvučene izravno na hodnik, kojim se komunicira, zbog čega su higijenski uslovi te etaže svedeni upravo na minimum. A svaki konstruktivni ili oblikovni zahvat kojim

bi se htjelo izbjeći gornje velike mane povukao bi za sobom i izmjenu postojeće dispozicije i zatvaranje onog zanimljivog krovišta, a time smo onda daleko od objekta koji bi se mogao nazvati i samo turističkim atraktivitetom. Upravo zbog tih okolnosti sasvim je izvjesno da nema opravdanja koristiti se i dalje ovim objektom onakvim kakav jeste (uostalom, danas nije ni moguća njegova upotreba!), a ostaje veliko i otvoreno pitanje da li je svrsishodno i razumno i sa spomeničkog i sa privrednog i tehničkog aspekta pristupati izradi kopije nekadašnjeg hana samo radi turističkih potreba, a pri tome u tu svrhu investirati relativno visoka sredstva i pokriti jako veliki građevni prostor koji bi nam inače bio, možda, dragocjeniji za nove sadržaje koje kompleksu Čaršije nameće naše vrijeme.

Gornjim reminiscencijama nipošto nisam želio da umanjim spomeničku vrijednost Morića hana i da ga a limine osudimo na rušenje, nego samo želim da analizatorskim putem ukažem na sve potrebne momente koji mogu biti od utjecaja za čuvanje vrijednih spomenika, za razvijanje turizma i za izbjegavanje bilo kakvih prepreka koje bi kočile privredu u Čaršiji, gdje se ona razvijala kroz punih pet stotina godina.

Kazandžijska čaršija, druži dosadašnji spomenik kojeg mi više ne predlažemo za držanje pod zaštitom, u svojim općim crtama sačuvala je stari kompozicioni gabarit i oblik, a njenu historijsku patinu upravo u još jačoj mjeri predstavlja sami sadržaj, stari kazandžijski obrt koji se tu do danas održao. Pri ranijem odlučivanju o stavljanju pod zaštitu ovoga skupnog objekta kao spomenika mnogo veći uticaj imao je sami taj stari obrt, nego li građevna aglomeracija u kojoj se on odvija. Ovdje, pak, nas prioritetno zanima sam građevni objekat, kako i treba da bude, jer je zaštita kazandžijskog zanata jedno, a zaštita samoga objekta nešto sasvim drugo. Ako promotrimo detaljnije tu cjelinu kazandžijskih dućana, od dućana do dućana vidjet ćemo brzo da tu, zapravo, izuzimajući mjerilo i ukupan oblik, i nema više ništa od one stare konstrukcije i, naročito, originalnog rješenja uličnih fasada dućana i čitave Čaršije. Pored toga i ova današnja konstrukcija od drvenog materijala (izuzimajući pozadinske zidove, koji su opet od ćerpića) već je toliko puta, vidi se očito, prepravljana i dopravljana, da je sasvim dotrajala. Dalje, nimalo nisu bolji ni sami uslovi rada u tim dućanima, jer se radi pri zemljanom patosu, a prostori su bez hidroizolacije i bez ikakve bolje termičke zaštite. Proizlazi iz svega da se ti nizovi dućana u tehnički uređenoj spomeničkoj cjelini ne mogu uopće zadržavati, kao što ni sami po sebi nisu duga vijeka zbog tehničkog stanja konstrukcije koje u nezadrživom procesu sve biva gore. Iz tih razloga, mislim, nema nikakva smisla proglašavati i taj objekat spomenikom koji treba držati u neokrtnjenom stanju, jer bi to bio apsurd. Međutim, za razliku od Morića hana, čija se prvobitna namjena ne može više obnoviti, buduća namjena ove čaršije je sasvim jasna, a to je produženje rada sadašnjih kazandžija, za što imamo interes. Povezano s tim, bilo bi najbolje kad bi te kazandžije mogli produžiti rad u objektima koji su slični onim prijašnjim, što bi dopunjavalo i ukupno spomeničko djelovanje an-

sambla čitave Čaršije, a iz toga, te zbog nedostatka osnovnih radnih uslova u sadašnjoj situaciji, s druge strane, proizlazi logičan zaključak da treba produžiti vijek toj maloj aglomeraciji samo putem temeljite rekonstrukcije. A ta rekonstrukcija se ovdje isplati, jer se s obzirom na veličinu objekata ne radi o velikim investicijama, a osim toga te bi investicije bile ovdje date izravno u privredne svrhe.

8. REKONSTRUKCIJA KAO PUT ASANACIJE AMBIJENTSKIH POVRŠINA

Ovdje se radi o čitavim nizovima onih u osnovi starih dućana koji se kao građevni elemenati ne ističu pojedinačno, nego samo u ritmičkom nizu u cjelini Čaršije, zbog čega smo ih i nazvali spomenicima ambijentnog značaja. Istaknuto je dovoljno da se tu ne radi ni o kakvom samostalnim arhitektonskim i spomeničkim kvalitetama, nego upravo o filigranskom spomeničkom tkivu kojim se oni vrijedni pojedinačni spomenici povezuju i nadopunjuju u jednom novom kvalitetu kojim se postiže spomenički karakter čitave aglomeracije. Ukazali smo i na to da postoje razlozi ne samo likovno-kompozicione nego i turističke prirode da se očuva takav gabarit u Čaršiji. S druge strane, analizom tehničke i higijenske strane svih tih dućana utvrdili smo da se ti nizovi u cjelini nalaze danas u tako izmijenjenom i teškom konstruktivnom i higijenskom stanju, da produženje opstanka objekata i osiguranje potrebnih tehničkih i higijenskih uslova rada u tim jedinicama nije moguće bez radikalnog zahvata u samo konstruktivno tkivo tih nizova. A kad smo tako izvukli dva važna, a heterogena zaključka o toj vrsti arhitekture i našoj čaršiji, onda kao logična posljedica proizilazi i treći, glavni zaključak da tu vrstu objekata sačuvamo putem rekonstrukcije, tj. uklanjanjem svih takvih postojećih nizova i njihovih jedinica i izgradnjom iz temelja novih u istom mjerilu i općem likovnom doimanju, a sa diskretnim uvođenjem savremene tehničke i sanitarne opreme koja će omogućiti rad u takvim dućanima.

U svrhu postizavanja likovnog jedinstva spomeničke cjeline, a time onda i postizavanja turističkih efekata Čaršije bilo bi potrebno takvu rekonstrukciju izvršiti na sljedećim velikim potezima, nekadašnjim samostalnim čaršijama:

1. Veliki kazandžiluk na čitavom potezu od Baščaršije do Brava-džiluka, uključujući obje strane te čaršije, a isključujući opet nekoliko samostalnih kamenih magaza kod koji bi bila potrebna samo djelomična rekonstrukcija u smislu čišćenja objekta od »modernističkih« do-metaka;

2. Čaršija odnosno ulica Sarači, oba njezina bloka počevši od Gazi-Husrevbegove ulice do Baščaršije sa izuzimanjem, jasno, površina gdje nikada nije bilo dućana (dvorišni zidovi Bežove džamije i medrese Kuršumlije);

3. Čulhan, mala čaršija paralelno sa Saračima do Baščaršije, a na mjestu iz kojeg se ulazilo u čulhan (pložionaca) stare Firuzbegove banje po kojim je i dobila ime;

4. Građevni blok oko Sahat-kule i imareta između sve četiri ulice;
5. Čaršija Abadžiluk barem na potezu od Obale do skretanja u Bravadžiluk, oba bloka, izuzimajući, možda, dvije kamene jedinice (nekadašnje prepravljene magaze) pri Obali koje se manjom rekonstrukcijom mogu povezati s novorekonstruiranom cjelinom;
6. Čaršija Halači na čitavom potezu i s obje strane, zadržavajući postojeće kamene magaze kao samostalne spomenike;
7. Sve četiri strane Brusa bezistana uz rekonstrukciju, barem na nekim dijelovima, i kamenih magaza koje su stajale iza dućana, a do glavne nosive konstrukcije bezistana (vide se još ostaci svodova takvih magaza!);
8. Čaršija Bravadžiluk, i to samo njezin južni blok do Maloga bravadžiluka (prva ulica južno iza Halača);
9. Čitav trg Baščaršije, i to njezine obje strane;
10. Čaršija Kazazi s jednu ili obje strane;
11. Čaršija Čizmedžiluk s obje strane;
12. Čaršija Kovači na čitavom potezu;
13. Lijeva strana čaršije Sagrdžija do džamije;
14. Desna strana Kočićeve ulice do Danila Ilića ulice (u pozadini postoje konstruktivni ostaci jedne stare daire!).

Kako vidimo, predloženi potezi dućana za obnovu predstavljaju žile kucavice čitave Čaršije, ali samo onog dijela gdje se dobrim dijelom i danas nalaze slični dućani i koji je na udarcu turista i svih onih koji žele da dožive likovno spomeničko jedinstvo Čaršije. To je, istina, smion i velik i predlog i pothvat, ali jedino racionalno i održivo rješenje koje se može prihvatiti sa spomeničkog (onog šireg), tehničkog i privrednog aspekta.

U gornji program nismo uvlačili poteze ili čaršije koje su nedavno ili poodavno sasvim uklonjene. To su Velike i Male Trgovke, blok Abadžiluka naprama Čaršijskoj džamiji, zatim veliki blok na samoj Baščaršiji (Halvadžiluk čaršija) i Kasapi na mjestu preko kojeg ide danas tramvajska pruga) te veliki blok između Sagrdžija i Miloša Obilića ulice (gornji dio Baščaršije). Pri tome se izuzima samo jedan dio Sarača, i to jedna strana radi postizavanja funkcionalnog i likovnog jedinstva unutrašnjosti te rekonstruirane ulice — čaršije. Ne bi bilo ispravno zauzimati decidirano stanovište za obnovu i tih nestalih poteza — čaršija sve dotle dok se putem programa urbanističkog uređenja čitave Čaršije i putem izrade samog regulacionog plana ne utvrdi da su potrebne veće površine od gore iskazanih za planirani razvoj privrede, zanatstva i ugostiteljstva u budućoj Čaršiji. Ako prostor, već predložen za rekonstrukciju, ne bude imao dovoljnu površinu, koju zahtijeva program uređenja svih funkcija u Čaršiji, onda nema nikakve logične zapreke da se i takvi dijelovi ne bi smjeli obnavljati barem na prostoru Velikih i Malih Trgovki i između Sagrdžija i Miloša Obilića ulice.

Kad govorimo o rekonstrukciji dotrajalih istaknutih dijelova Čaršije u gore datim okvirima, onda pri tome mislimo, potrebno je razjasniti, na potpunu obnovu objekata i nizova, ali strogo u starome mjerilu i gabaritu uz prvenstvenu upotrebu klasičnih rezistentnih materijala. Uz mjerilo i opći gabarit dućana potrebno je paralelno s tim zadržati i staru širinu ulice, jer bez toga nema doimanja vizuelnih unutrašnjih aspekata originalne Čaršije. Pri toj rekonstrukciji potrebno je i nenametljivo uvođenje tehničkih novina i potreba našeg vremena, kao što je izolacija, vodovod, kanalizacija i elektrika. Pri ovome svemu postavlja se upravo središnje pitanje do koje granice treba da idemo u obnovi historijskih oblika i pojedinosti. Put stroge eklektike, koji bi ovdje zahtijevao doslovnu obnovu historijskih oblika i konstrukcije, a za što bi se moglo zauzimati sa turističkog i samo donekle sa spomeničkog stanovišta, značio bi za naše današnje uslove suhi formalizam i bio bi u direktnoj protivnosti s današnjim potrebama koje mi ne možemo ni mijenjati, ni zaustavljati. Čefenak jeste bitan konstruktivni i likovni elemenat staroga dućana, ali se on ne može produžavati i u naše vrijeme jednostavno stoga što je taj elemenat ne po formi, nego po funkciji vezan za sasvim drugi život, čitav mali svijet koji već pripada prošlosti (oskudno zagrijavanje putem mangale, jer je prednja strana otvorena i ljeti i zimi, usluživanje mušterije samo preko spušteneog čefenka i dr.). Najbolji dokaz da čefenak već odavno ne odgovara savremenijem načinu poslovanja jeste činjenica da je odavno potpuno potisnut iz sarajevske čaršije, i to ne nikakvim administrativnim mjerama, nego upravo na postepen način, pod snagom novih vremena, koja su se manifestirala i u privrednom poslovanju u Čaršiji. No, gornje konstatacije nipošto ne znače da se ne može i u budućoj rekonstruiranoj Čaršiji naći takvo rješenje, prema kojem će i dalje prednja strana dućana ostati preko ljeta na čitavoj svojoj površini otvorena i prema kojem će roba u tome novom dućanu animirati kupca na isti način kao i u prijašnje doba. Dakle, umjesto slijeda punih historijskih elemenata, razumno je i racionalno pri rekonstrukciji uzeti kao jedino ispravan put odabiranje svih onih glavnih i pozitivnih značajki, uključujući tu u prvome redu likovne i urbanističke elemente onih starih dućana, a to su: mjerilo čovjeka, gabarit strehe, pokrov od ćeremita, razmak između dućana, meandriranje i ritmovanje. Time u biti uklanjamo sve ono što je nezdravo, netrajno i nesvrishodno, a prihvaćamo od starih materijala, konstrukcije i fizionomije sve ono kvalitetno, lijepo i trajno sa jedinom svrhom — da Čaršija bude starom čaršijom u spomeničkom i turističkom smislu, a zdrav i napredan privredni centar kao izraz savremenog društva, koje je naslijedilo ono staro.

9. PLAN ASANACIJE VAŽNIJIH SPOMENIKA

Kompleks stare sarajevske čaršije, onakav kakav smo ograničili na prednjim stranama kao regulaciono područje, dobrim je dijelom novijim dogradnjama izmijenio svoj lik u odnosu na originalno stanje prije austrougarske okupacije. Poslije 1878. u sasvim drugačijim dru-

štvenim i privrednim uslovima nastao je velik broj objekata, često i vrlo krupnih, koji apsolutno remete stari milije u koje bi, ako hoćemo sačuvati u punome djelovanju ono staro barem u onom obliku, u kojem se zadržalo i ako želimo pri tome biti konzekventni, apsolutno trebalo sasvim brisati i ukloniti. No, zalagati se za takve mjere s obzirom na naše današnje ekonomske mogućnosti bilo bi danas besmisleno, iako nipošto ne znači da najveći dio i takvih objekata treba planirati za uklanjanje barem na kraju regulacionog perioda od, po prilici, trideset godina.

Usljed navedenih razloga ovdje se, u ovome poglavlju, ne tretira Čaršija kao cjelina, nego njeni pojedinačni spomenici sa analizom onoga što bi se moglo i trebalo odmah na njima učiniti u svrhu pribavljanja punog spomeničkog izraza tim historijskim objektima. A kad je riječ o tome, onda se i tu ima šta reći i čak bezuslovno zahtijevati izvjesne izmjene postojećeg stanja, i to kako u okolini spomenika, tako i na samome tome spomeniku.

Iznosim ovdje konkretne prijedloge u tome smislu:

1. **Gazi-Husrevbegov hamam.** Plato s istočne strane spomenika je vještački nasip, nastao za stare Jugoslavije prilikom izgradnje i uređenja bivšeg ugostiteljskog lokala »Šadrvan«. U dobroj mjeri taj nasip onemogućava da se sagleda i sa te strane hamam kao vrlo vrijedan spomenik. Iz tih razloga bi trebalo ukloniti taj nasip sve do nivoa ulice, te ga pretvoriti u bašču eventualnog lokala koji bi se uredio u samome spomeniku ili, pak, u dvorištu susjedne škole kojoj nije tu mjesto. Dalje, još prije toga treba svakako ukloniti one dvije stambene zgradice od laganog materijala na zadnjem, sjevernom rubu hamama, koje su, zapravo uzevši, temeljene kao nadogradnja izravno na zidovima i svodu hamama, dakle na samome spomeniku. Te kućice su i inače smetnja da se spomenik restaurira i uredi bilo u koje savremene svrhe.

Neizgrađena okolina spomenika treba i dalje da ostane takva, samo je treba urediti.

2. **Stari jevrejski hram** u Titovoj ulici je već odavno gotovo nezamjetljiv, a inače vrlo vrijedan građevni spomenik. Nezamjetljivim ga čini prije svega ona uža sjeverna slijepa fasada prema Titovoj ulici (iz kasnijeg vremena), a onda i niz novijih provizornih i stalnih objekata (većinom trgovačkih skladišta) sa zapadne strane. Prije svega prilikom uređenja tog spomenika potrebno je ukloniti sve one dogradnje od laganog materijala (tri trgovačka skladišta) sa zapadne strane spomenika, te taj prostor zadržati kao čistu i zatravlenu površinu. Bilo bi za spomenik vrlo korisno ukloniti i onaj noviji (austrijski) jevrejski hram u neposrednoj blizini te prizemnicu (skladište) zapadno od toga drugog hrama, pa tako i na južnoj strani dobiti čist prostor. Taj južni čist prostor mogao bi se iskoristiti i za savremeno građenje, ali za objekat koji ne bi trebalo da ima više od dva kata i koji bi se razvijao horizontalno istok-zapad; sjeverna fasada toga objekta treba da bude sa-

svim lagana, u staklu. Takav objekat bio bi tu čak i koristan iz dva razloga: prvo, zaklonio bi vrlo ružne stražnje fasade balkona-ruksaka objekata u Vase Miskica ulici i, drugo, predstavljao bi platno na kojem bi se mogao projicirati naš spomenik u jednom vanredno toplom kontrastu.

Trijem uz istočnu stranu hrama treba i dalje zadržati i obnoviti ga kao sastavni dio spomenika, ali samo uz uslov da ne sputava dobro urbanističko nješenje druge strane hrama prema Gazi-Husrevbegovoj ulici, koja za spomenik nije bitna.

3. Džamija Ferhadija je prva spomenička oaza s kojom se suočavamo pristupajući Čaršiji sa zapadne strane ispred Katedrale i tamošnjeg »Turist-komerca«, pa je kao takva osjetljiv i efektan punkt. Međutim, da bi spomenik došao do punog izražaja i vršio punu funkciju koju mu namjenjujemo u uređenoj spomeničkoj cjelini, treba da se otvori prema sjeveru i zapadu te je u tome pogledu onda nužno:

- ukloniti bez premišljanja orijentalnu pseudo-arhitekturu trgovačkih radnji sa sjeverne strane, blok potkovičastog tipa u Vase Miskina ulici;

- ukloniti bez daljega i drveno skladište s istočne strane spomenika;

- ukloniti po mogućnosti i prizemnu masivnu zgradicu između džamije i hotela »Evrope« u Vase Pelagića ulici, kojoj ni inače nije tu mjesto.

Nemam uvjerenja da kameni dvorišni zid sa velikim perforacijama sa zapadne strane te džamije predstavlja originalitet, a kad je to tako, onda bi iznimno u ovome slučaju bilo potrebno spomenik sa malom nekropolom prema ulici oivičiti sasvim niskom i nezamjetnom ogradom, čime bi stvorili u tom dijelu ulice i meander vanrednih kvaliteta. Smijemo to ovdje učiniti, jer se ovdje ne radi o spomeniku čiju kompoziciju, zajedno sa dvorišnim zidom kao horizontalnim akcentom, možemo doživjeti iz daljine, kao kod nekih drugih takvih spomenika.

4. Gazi-Husrevbegov bezistan zahtijeva, prije svega velike restauratorske zahvate. Iako u struči zaštite spomenika treba napuštati princip rekonstrukcije, odnosno restauracije, jer spomenik isto tako može efektno djelovati i kao torzo i jer često nemamo pouzdanih elemenata za pravilnu restauraciju, ovdje, na slučaju bezistana, nema potrebe da se taj princip ne primijeni: prvo, spomenik ne predstavlja u pravome smislu arheološki objekat, čija bi nam konstrukcija bila slabo poznata, nego je to objekat naših dana, svejedno što broji preko 400 godina, jer smo se saživjeli s njime, pa nam je poznat i u konstruktivnim detaljima, a to tim prije kad izgubljene detalje možemo sasvim pouzdano obnoviti na načelu analogije na drugim mjestima objekta koji nisu uopće upropašteni. Drugo, restauraciju ovdje ne vršimo samo radi spomenika nego i radi drugih potreba koje nam nameće savremeni život jer se radi o objektu relativno velikih dimenzija i površina u središtu Čaršije koji se kao takav može i treba korisno upotrijebiti u privredne

svrhe. Među tim restauratorskim zahvatima naročito je potrebno obnoviti dobar dio polubačvastog svoda i dijelove portala. Drugi važan zadatak je obnova originalnih ploha (u principu!) dućana u Gazi-Husrevbegovoj ulici kao konstruktivno i likovno sastavnih dijelova bezistana, a isto tako krovnih vijenaca iznad tih dućana, koji u sadašnjem izgledu predstavljaju nered velikog stila. Kad smo kod ovih dućana, čiji niz predstavlja markantnu sliku, ističem ovdje i to da je po mome mišljenju bila velika greška jednog nedavnog projekta restauracije bezistana (za potrebe hotela »Evrope«) koja je išla za tim da spušta nivo sadašnjih dućana u toj ulici na nekadašnji nivo u ravnini patosa unutrašnjosti bezistana i da se, u vezi s tim, spušta u vidu podužne trake duž bezistana i jedan dio same Gazi-Husrevbegove ulice. Time bi se dobila mogućnost sagledavanja dućana kakvi su nekada bili, i to samo u strogo konstruktivnom, upravo arheološkom smislu otkrivanja detalja, a na drugoj strani bi se mnogo izgubilo i u likovnom smislu cjeline čitava ambijenta oko bezistana, a u privrednom smislu još više. Pri ovome spomeniku, koji svojim longitudinalnim pružanjem predstavlja čitav jedan mali milije, nije primat na detaljima nego na cjelini, a ona bi se tu apsolutno izgubila u smislu jedinstva objekta i ulice kad bi se izvršio navedeni zahvat spuštanja jedne trake ionako uske ulice. S druge opet strane, osim što bi se nepotrebno izložili velikim troškovima, čitav taj niz dućana u toj kombinaciji bio bi privredno umrtvljen, jer ne omogućava pristupanje dućanima s onih mjesta glavne površine ulice s kojih to treba potrošačima u momentima kad ih animara (ako ih uopće može animirati) ili podsjeti na kupovanje koji predmet u izlogu tako spuštenog dućana s druge strane prokopa. Neka spomenik zadrži i dalje današnji oblik, jer nam ne nagrđuje cjelinu, a to i tim prije, kad mi uopće više ne znamo zašto je i kada je dizan nivo Gazi-Husrevbegove ulice.

5. **Medresa Kuršumlija** nepristupačna je oku turista i ljubitelja starina gotovo isto onoliko, koliko i Stari jevrejski hram, iako se ovdje radi o arhitektonskom spomeniku prvoga reda. To je naročito stoga, što je prilično udaljen od ulice Sarača i što ga od te ulice sasvim zatvara i pokriva masivni visoki kameni zid. Potrebno je u neposrednoj okolini toga vrijednoga spomenika izvršiti ove zahvate:

— perforirati na odgovarajući način inače markirane prozorske niše na spomenutom uličnom kamenom zidu prema Saračima u svrhu otvaranja direktnog i diskretnog pogleda na portal i pročelje spomenika;

— ukloniti novi jednokatni objekat u dvorištu ispred medrese i lijevo od ulaza u sam spomenik, jer je direktno površinski vezan za spomenik pa svojom visinom i blizinom konkurira medresi;

— ukloniti i nakaradnu i inače prilično dotrajalu nadogradnju uz sjeveroistočni ugao spomenika i time omogućiti slobodan pristup sa svih strana spomeniku. Ne treba se pri tome bojati da će spomenik ostati na brisanom prostoru, usamljen i arhitektonski nepovezan jer mu tu vezu, samo u većem mjerilu i okviru, osigurava longitudinalna su-

sjedna zgrada staroša hanikaha sa istočne strane, a i blokovi objekata koji se nižu oko spomenika u potrebnoj razdaljini;

— fasade prekriti odgovarajućim i postojećim malterom, a pri tome donje dijelove prozora spustiti u staru liniju, i to samo na pročelju spomenika.

6. Brusa bezistan. Kod ovoga spomenika potrebno je sasvim ukloniti sve kasnije nadogradnje dućana oko objekta, ali pri tome zadržati stare originalne konstruktivne kamene zidove magazaa koje su građene vremenski paralelno i konstruktivno povezano sa glavinom spomenika. Dalje, potrebno je obnoviti sve dućane sa sve četiri strane bezistana na način o kojem se raspravljalo na drugome mjestu u ovom radu. Ti dućani su, isto kao i magazaa pozadi njih, sastavni dio bezistana.

Na jugozapadnom uglu bezistana bilo bi potrebno obnoviti i staru kamenu česmu, koja je tu stajala od starina.

7. Čaršija Halači. Zadržati kamene plohe dubrovačkih magazaa, na jednoj, i takođe kameni ulaz u daire na drugoj strani ulice, a ostale dućane riješiti na principu rekonstrukcije koja se predlaže za velike nizove sličnih dućana u Čaršiji. Do ulaza u daire u toj čaršiji diže se nakaradna jednokatnica, koja liči više daščari, negoli imalo masivnom objektu, silno narušava ritam objekata u toj čaršiji, a naročito mjerilo daire, pa ga je potrebno čim prije ukloniti i na njenom prostoru u prizemlju restaurirati preostali dio daire kao cjeline.

8. Šeher-čehajina i Latinska čuprija (Principov most) treba da dobiju bez dvojbe stari lik kao istaknuti spomenici u prostoru i u neposrednoj blizini uže, spomeničke zone i da se urede samo za pješački promet. U tu svrhu ovdje je najvažnije posve ukloniti postrana krila kao pomoćne, pješačke staze (dogradnja iz austrijskog vremena), a uspostaviti staru kamenu zidanu ogradu, tzv. korkaluk, čime će ti mostovi mnogo dobiti i u spomeničkom i u turističkom pogledu. Razumljivo, opisani zahvati na tim spomenicima dolaze u obzir kad se riješi pitanje javnih saobraćajnica u onome dijelu grada pri čemu će se koljski saobraćaj moći isključiti preko tih mostova.

9. Čaršijska i Čekrekčijina džamija. U svrhu što boljeg izražaja Čaršije kao spomeničke cjeline, a posebno u turističkom pogledu bilo bi korisno, iako nije sasvim nužno, izvršiti restauraciju, dijela predvorja tih spomenika u tome pravcu, da se završetak toga predvorja ponovo formira u vidu tri kupolice, koje su tu i prije bile i koje dopunjuju kompozicioni izražaj džamije kao tipa kupolastih objekata. Ne treba forsirati čišćenje okoline Čekrekčijine džamije, jer su tu, možda, oni ili onakvi mali objekti, samo radikalno preuređeni, baš i potrebni kao prateći ansambl glavnine spomenika.

10. OBJEKTI HISTORIJSKE ARHITEKTURE KOJI NEMAJU USLOVA ZA DALJI OPSTANAK

Ranije iznesenim predlogom čuvanja niza objekata kao prioriteta historijskih spomenika i prijedlogom rekonstrukcije niza dućana

kao ambijentskih vrijednosti u spomeničkoj cjelini decidirano je navedeno šta sve može i treba da ostane, odnosno da se rekonstruira u budućoj urbanistički sredenoj Čaršiji. Već samim tim uveliko je riješeno pitanje budućeg puta Čaršije kao cjeline i omogućeni radovi na izradi urbanističkog generalnog i regulacionog plana za njeno uređenje kao urbanističkog kompleksa.

Međutim, ranije navedeni objekti koje predlažemo za čuvanje ili za rekonstrukciju, nisu jedine historijske česti koje formiraju ako ne spomeničku, a ono sigurno onu karakterističnu fizionomiju Čaršije. Tu ima još čitav niz pojedinačnih objekata i čitavih grupacija, najvećim dijelom stambenih objekata, koji su ipak karakteristični ako ni po čemu drugom, a ono po tome što im osnovni oblik i konstrukcija potječu iz onog najstarijeg, turskog perioda. No, i pored takve karakterističnosti, koja bi mogla da ima uticaja da i takve objekte zadržimo barem kao ambijentske elemente u spomeničkoj cjelini, nema potrebnih uslova da ni takve objekte proglašavamo spomeničkim vrijednostima, a niti da ih uopće dalje zadržavamo. Prije svega to su odreda objekti koji su ili samo ostaci nekadašnjeg zdanja koji u umjetničkom smislu ne vrijede ništa ili su tako izmijenjeni i tako propali usljed slabog materijala od kojeg su građeni, da bi bilo upravo smiješno zadržavati i takve ruševine ili poluruševine u jednoj građevnoj cjelini, na čijem ozdravljenju upravo radimo i sa spomeničkog i sa šireg, urbanističkog aspekta. Mnogi od takvih objekata i čitavih grupacija su osuđeni na rušenje i zbog toga što su ti prostori apsolutno potrebni da se na njima razviju druge djelatnosti koje će trebati onaj dio grada i, posebno, Čaršija kao mnogostruko važno područje. Mi ovdje razmatramo i takve objekte i zauzimamo o njima potrebno stanovište kako bi do kraja proveli princip strože analize svega onoga i što vrijedi i što ne vrijedi da se sačuva u budućoj Čaršiji.

Ponajprije, u ovu skupinu objekata spadaju čitave površine i nizovi objekata. Takav je cio onaj mali kompleks između Brusa bezistana i Obale, izuzimajući magaze u Abadžiluku br. 3 i 5, zatim drugi takav kompleks između Vijećnice i Kazandžiluka, uključujući tu čak i kuću revolucionara Danila Ilića (po njemu se i zove ulica u kojoj je ta kuća), koja je toliko prepravljena da je davno izgubila i svoju originalnost i bilo kakvu arhitektonsku vrijednost. U taj red ide i niz objekata u Tabacima (Obala) između daire u Halačima i palače vakufa Jakub-paše, te oba bloka ulice Samardžije na čitavom potezu, izuzimajući stambeno-privredni objekat na uglu prema džamiji, za kojeg smo ranije predložili da se sačuva kao vrijedan historijski spomenik. Istu vrijednost i sudbinu imaju stambene površine između ulica Samardžije i Kovači, u njihovoj pazadini, te između ulice Kovača i Miloša Obilića, pri čemu se isključuju ulični blokovi Kovača, koje smo predložili za rekonstrukciju, a uključuje čitav ulični blok Miloša Obilića ulice na cijelom njenom potezu unutar našeg regulacionog područja. Istina, u samoj Miloša Obilića ulici i u gornjem dijelu Bašćaršije svojom ma-

som i karakterističnom vanjskom arhitekturom dosta su zapažena dva stara objekta — hana, za koje bi naročito postojali razlozi za dalje držanje. Ali se tako čini samo na prvi pogled, to je u pravom i prenesenom smislu samo fasada, jer je unutrašnjost oba ta objekta u takvome stanju da bi ih trebalo uklanjati čim prije i po najminimalnijim sanitarnim i higijenskim, a i tehničkim zahtjevima. Iz istih takvih razloga, koji govore za uklanjanje, može se mijenjati i mala aglomeracija većinom stambenih objekata na padini pozadi Stare crkve i u uglu između Titove ulice i Sašrdžija, sve do Hrgića ulice.

Od pojedinačnih objekata historijske arhitekture ovdje se mogu ubrojati:

1. Kameni obodni zidovi starog Gazi-Isabegovog hana, zvanog Kolobare iz 1462. godine, koji je potpuno izgorio god. 1937, a ostale mu samo te zidine, u kojim je danas ljetno kino »Istra«. Iako se ovdje radi o ostacima jednog vrijednog i najstarijeg spomenika u gradu, te zidine nemaju same po sebi nikakve karakteristične arhitektonske vrijednosti (za razliku, recimo, od substrukcija Firuzbegova hamama u blizini) i nema opravdanja i dalje zadržavati te ostatke ni kao spomenik ni kao obični objekat. A to tim prije, kad te zidine zauzimaju relativno velik prostor koji će biti upravo dragocjen pri rješavanju drugih potreba u sutrašnjoj Čaršiji.

2. Tabačka džamija, zapravo mesdžid, u dnu Halača, jednoetažni objekat u građevnom nizu koji su već odredile i prejudicirale dvije nove trokatnice (Obala 39. — apoteka, i 40 — palača vakufa Jakub-paše) po tome što su svojom arhitekturom i volumenom potisnuli taj objekat u zadnji plan u odnosu na njegovo prostorno djelovanje. Taj objekat je u prilično trošnom stanju, davno je prestao služiti svojoj namjeni i, što je najvažnije, nema uopće arhitektonskih karakteristika arhitekture kojoj po sadržaju pripada, pa nema ni spomeničkih ni turističkih razloga da se čuva kao naročiti spomenik. To i potreba osiguravanja čiste linije na potezu između navedene dvije novogradnje za buduće rješenje cjeline govore za to da se i taj objekat može usloniti.

3. Stara srpska škola na sjevernoj strani Srpsko-pravoslavne crkve, neugledan objekat iz 18. vijeka više je puta opravljan i prepravljan pa je davno izgubio arhitektonsku historijsku vrijednost. I pored kulturno-historijskog značenja toga objekta, uslijed preinačene arhitekture i vrlo slabog tehničkog stanja objekta, naročito u njegovoj unutrašnjosti, nema mogućnosti da se ni taj objekat zadrži, a to tim prije što je u dotrajalom stanju. Pri uklanjanju toga objekta potrebno je biti oprezan na likovni izraz koji će se potom dobiti, jer se radi o pozadini neposredno zaštićenog i izvanredno vrijednog spomenika — Stare crkve u Titovoj ulici.

4. Crkvena दौरа na istočnoj strani Stare crkve i neposredno vezana za crkveno dvorište, a sa glavnim ulazom iz Titove ulice. Bio je to objekat i pod zaštitom, kao spomenik, jer pripada redu rijetkih građevina u Sarajevu, ali je prije nekoliko godina prilično izmijenjen, jer

mu je unutrašnjost adaptirana sa potrebe Muzeja Srpsko-pravoslavne crkvene opštine, pa je i time apsolutno izgubio svoje pravo spomeničko značenje. Osim toga njegova južna strana je sasvim izbačena na Titovu ulicu, koja je i sada na tome mjestu jako prometna, a koja će se već po prihvaćenom generalnom planu saobraćajnica u tome dijelu grada još i proširivati, pa upravo iz tih razloga će doći i do rušenja toga objekta, pri čemu treba nastojati da se ukloni samo njegova južna polovina. Ovdje se ne radi o običnom ustupanju spomenika manjim potrebama grada, nego upravo o važnim općim interesima čitava grada, kojima mi moramo najčešće dati prioritet na isti način kao što se nedavno pristupilo uklanjanju odnosno prenošenju u svijetu čuvenih spomenika u dolini Nila radi izgradnje brane i hidrocentrale koja je od životne važnosti za stanovništvo Egipta.

5. Potpuno iz istih razloga kao i tu dairu, valjaće žrtvovati i dvije dosta zanimljive i prilično očuvane stambene stare kućice u istom bloku Titove ulice i neposredno do te daire idući s Bašçaršije, koje smo mi inače ranije označili da bi ih trebalo kao objekte sačuvati, jer imaju vrijednost u ambijentu.

6. Na prostoru što ga zatvaraju ulice Petra Kočića, Danila Ilića, Luledžijina i Bašçaršija postoje kameni ostaci jedne stare daire, trećeg barem djelomično sačuvanog objekta te vrste koja je, koliko znam, karakteristična samo za Sarajevo. Prilaz joj je iz Kočićeve ulice, a skoro je nezamjetljiva stoga, što je prekrivena drugim objektima daždarama i, naročito, što je ostala prilično ispod nivoa današnje Kočićeve ulice prilikom prosijecanja i izgradnje te ulice u drugoj polovini prošlog vijeka. Ni ostaci toga historijskog objekta nemaju uslova za čuvanje iz ovih razloga: prvo, nisu se sačuvali sasvim karakteristični i vrijedni elementi konstrukcije, drugo, objekat je na neistaknutom položaju u odnosu na ulicu, i treće, najvažnije, nalazi se na prostoru prilično velike površine koji bismo morali žrtvovati samo za substrukcije toga objekta, a koji je inače sigurno potreban za novo građenje koje će ustanoviti program za urbanističko rješenje Čaršije kao jedinstvenog spomeničkog i privrednog područja. No, to nipošto ne znači da nam i taj spomenik ne bi bio potreban u ambijentu, pa bi trebalo da projektanti pažljivo proučavaju lokaciju na kojoj se nalazi taj objekat.

11. O PRINCIPIMA OBLIKOVANJA

Nije mi ovdje svrha da analiziram načine po kojim je stara sarajevska čaršija oblikovana tokom svoje historije, nego da ukažem na nekoliko osnovnih principa likovne i urbanističke prirode koje bi trebalo da provedemo u savremenom kreiranju pri izradi i realizaciji urbanističkog plana uređenja Čaršije kao budućeg istaknutog spomeničkog i turističkog ambijenta i jednog od najvažnijih privrednih centara čitava grada. Odmah da napomenem da smo mi o ovoj tematici već raspravljali u poglavlju o rekonstrukciji kao putu za ozdravljenje privrednog jezgra Čaršije i istakli načela savremenog urbanizma i arhitekture po kojima treba da se riješi to vrlo osjetljivo pitanje. Ovdje sad nadove-

zujemo se na iznesene konstatacije i iznosimo dalje principe za uređenje našega kompleksa sa davanjem težišta upravo na onu užu, spomeničku zonu.

Pri iznošenju pobližih podataka šta je sve spadalo u nekadašnju Čaršiju i pri određivanju teritorija regulacionog područja Čaršije nije se decidirano mogla povući granica toga kompleksa u vidu neke jasne linije, niti se za svako mjesto može odgovoriti gdje prestaje Čaršija, a nastupa drugo građevno i urbanističko tkivo. To se ne može sasvim precizno utvrditi stoga što je već nestala većina dijelova one stare Čaršije, a s njima i vidljivi tragovi po kojim bismo barem približnije mogli pratiti granice Čaršije, a tome je razlog i to, s druge strane, što ni u prijašnjim vremenima nikad nije bilo jasno odsječene granice između arhitekture Čaršije, kao privrednog područja, i mahala, kao stambenih površina, jer su se te dvije aglomeracije na prelaznim zonama diskretno prožimale. Čaršija je pružala svoje krakove prema mahalama, a stanovanje i njemu karakteristična gradnja uvlačila se gotovo u središte Čaršije. Upravo tu drugu urbanu i likovnu karakteristiku treba kao vrlo važnu imati na umu i pri izradi i realizaciji plana uređenja Čaršije, i to kao logičan i podjednako savremen likovno-urbanistički princip, pa prelaze iz regulacionog područja, a naročito iz spomeničke zone ka daljim dijelovima grada rješavati ne odsječeno, nego putem postepenih i blagih prelaza, pri čemu visoka vegetacija i zelenilo može odigrati kolosalnu ulogu. To je važno opće načelo koje treba da se provede u delikatnom radu na sređivanju aglomeracije Čaršije.

Još važniji zadatak pri uređivanju čitava regulacionog područja, a posebno uže, spomeničke zone sastoji se u tome, da sačuvamo ne samo historijske objekte koje smo označili kao spomenike prvoga reda nego i samu šemu ulica — mrežu i raster onih starih saobraćajnica — koja je sama po sebi karakteristična, koja je u osnovi sačuvala sve značajke prošlosti i koja kao takva predstavlja neobično važan i krupan urbanistički elemenat u aglomeraciji spomeničkog djelovanja. Pri zadržavanju toga rastera starih saobraćajnica, nije potrebno paziti samo na pravac i dužinu pojedinih ulica i uličica nego i na njihove širine, i to u prvome redu na postojeće širine, koje su relativno male, jer su bile namijenjene pješačkom prometu, i koje su po tome osnovna karakteristika stare ulične mreže Čaršije. Ako ne bi poštovali i taj princip, mogli bi doći sigurno u situaciju da potpuno promašimo cilj pa makar sproveli ne znam kakav metod konzervacije i restauracije historijskih građevnih vrijednosti. Samo se po sebi razumije da se ovdje radi samo o jednom dobrom pravilu kao principu, koji mi ne moramo i ne možemo i svagdje doslovno sprovesti, jer nije isključeno da na nekim mjestima neće morati doći i do odstupanja kad je u pitanju rješavanje kompleksnog saobraćaja regulacionog područja, što je sasvim razumljivo i opravdano.

Dalje, ne smije se smetnuti s uma ni druga važna pojava — da stara sarajevska i u biti ona današnja Čaršija predstavlja građevnu aglomeraciju s izrazito horizontalno razvijenom arhitekturom, čiju monotoniju

sprečavaju upravo sjajno razmješteni vertikalni akcenti minareta i visokih stabala. Upravo takva gradnja treba da se tu odvija i u budućnosti bez obzira da li se radi o rekonstrukciji historijskih objekata na savremenim principima ili, pak, o sasvim novoj izgradnji na slobodnim površinama.

Nije važno voditi samo računa o pojavi horizontalizma u toj staroj arhitekturi nego treba znati i to, da se tu radi odreda o tako sitnoj, raščlanjenoj i međusobno povezanoj arhitekturi, da je mi slobodno možemo nazvati filigranskom. Nema tu uopće zgrada koje se ističu svojom masom, a ako i ima objekata velike tlocrtne površine, kao što su, recimo, Morića han i Begova džamija, pri tretmanu njihove arhitekture i, naročito, njihove povezanosti s okolinom, princip razbijanja masa i raščlanjenosti došli su do tolikog izražaja da se ti objekti uopće i ne osjećaju svojim volumenom u neposrednoj okolini, nemamo čak dojma ni o monumentalnosti, koju, npr., Begova džamija sama po svojoj stvarnoj veličini i obliku ipak u sebi nosi. Te istančane umjetničke niti treba osjetiti u Čaršiji i ponovo ih sprovesti u tkivu budućeg spomeničkog i turističkog organizma. Upravo drastične primjere kako se to nije zapazalo i kako se o tome nije vodilo računa predstavljaju nam suhe visokogradnje stambenih palača u pozadini Morića hana, zatim novije zgrade Gazi-Husrevbegove medrese (danas Filozofski fakultet) i nekoliko drugih u samome središtu Čaršije.

Pri izvedbi novogradnji u blizini važnih historijskih spomenika posebno je važno voditi dužnu pažnju da se postigne volumenska harmonija novog s onim starim, odnosno pripaziti na osnovno načelo mjera u arhitekturi, kako novi objekat ne bi konkurirao historijskom spomeniku ni masom, niti načinom razvijanja konstrukcije. Tim postavkama nipošto ne želim prejudicirati način rješavanja i tvrditi da se uopće ne može ili ne smije savremeno graditi uz spomenike. Naprotiv, na osnovi višegodišnjeg praćenja i proučavanja problematike historijskih arhitektonskih spomenika, s jedne strane, te oblika i konstrukcija savremene arhitekture, koja je još uvijek u razvoju, s druge strane, mišljenja sam da ne treba sasvim i svugdje zazirati od gradnje u blizini historijskog spomenika. Savremeni urbanista i arhitekt-kreator s istančanim osjećajem za oblike, mjerilo i kompoziciju, ali i sa osjećanjem bila i onog starog, spomeničkog objekta, može apsolutno naći rješenje kojim se povezuju staro i novo, dva različita kulturna i građevna svijeta, u jednu skladnu i harmoničnu cjelinu i u novi kvalitet. Jedna lagana moderna konstrukcija sa prozračnim fasadama od horizontalno razvijenih staklenih lemela može se u principu sasvim skladno nadovezati na spomenik. Istina, klasični materijali, drvo, kamen i čerpić, nešto su drugo nego savremena fasada u staklu, ali te dvije vrste materijala po izražaju nisu kontrarne, nego upravo toliko iznijansirane da čine jedan topal kontrast — zakonitost koja je poznata i u staroj bosanskoj arhitekturi — pri kojem oblici spomenika dolaze još do jačeg izražaja. Slična staklena novogradnja naših dana pored Gazi-Husrevbegova hamama (upravna zgrada projektantskog preduzeća »Plan«) je i dobar i loš primjer plasiranja nove arhitekture uz onu historijsku. Dobar u to-

me smislu što čini upravo onaj lagani i topli kontrast kamenoj arhitekturi hamama, koja se time još bolje ističe, a loš zbog toga što je na tome novom objektu previše naglašena vertikalna dominanta, i to u neposrednoj blizini spomenika, i što time u odnosu na mase hamama ozbiljno konkuriše spomeniku. No, znadem, u konkretnom slučaju nije se moglo ni postići mnogo sretnije rješenje, jer je vertikalnim razvijanjem te novogradnje valjalo pokriti ružni i visoki zabatni slijepi zid susjedne zgrade iz austrijskog doba. Da je kojom srećom taj novi objekat mogao dobiti u volumenu horizontalni smjer, onda bi kompozicija starog i novog bila upravo školski primjer kako se sjajno nadopunjuje moderna i historijska arhitektura. Ako, pak, ovakvu današnju praksu produžimo zalažući se jednostrano samo za modernu arhitekturu pod svaku cijenu bez obzira na tlo na kojem se gradi, pa i sa druge strane hamama izgradimo samo još jedan takav vertikalni akcenat, onda ćemo bez ikakve dvojbe dobiti takvu urbanističku i uopće likovnu zbrku, u kojoj vrijedni historijski spomenik dolazi u podređeni položaj i gubi pravo građanstva na mjestu na kojem se nalazi — a to nipošto ne smijemo dopustiti ni u ovom, ni u drugim slučajevima na području historijskog ansambla Čaršije. Objekat koji mi proglašavamo spomenikom vrijednim pažnje mora da živi i u našem savremenom društvu ne samo po svojoj konstrukciji i sadržaju nego i po ljepoti i izrazu svojih oblika, koji su najčešće bili i odlučujući elementi da takav objekat smatramo i čuvamo kao spomenik.

Aktuelno je, mislim, razvezati i dva druga pitanja koja se pojavljuju sa principom čuvanja historijske gradnje i njenog izrazitog horizontalnog načina pružanja i doimanja: kako ublažiti, odnosno neutralizirati onu krupnu arhitekturu austrijskog i predratnog perioda u spomeničkom području, posebno kako neutralizirati ružne slijepe fasade takvih objekata, koji se iz ekonomskih razloga još ne mogu rušiti, i, drugo pitanje, šta činiti sa površinama na kojim je postojala historijska izgradnja, pa je više nema, ili s kojih moramo iz bilo kojih razloga micati postojeću stariju ili noviju izgradnju?

Prvo pitanje rješivo je u okvirima jednog dužeg plana, a koji u smislu urbanističkog planiranja ne predstavlja uopće dug rok, na ovaj način: Sve starije objekte koji svojom masom razdiru historijsku cjelinu Čaršije, a koji se iz ovih ili onih razloga ne mogu zasada uklanjati, treba čuvati u strogo postojećem stanju. To konkretno treba da znači da se na takvim objektima mogu dozvoljavati samo takvi radovi koji imaju karakter redovnog održavanja, a da se izbjegavaju bilo kakve pregradnje, dogradnje i naročito, nadogradnje koje bi povećale vrijednost zgrade i produžile normalni amortizacioni i konstruktivni vijek takvih objekata. U navedenim okvirima naših planiranja potrebno je ipak predvidjeti uklanjanje svih takvih objekata na kraju urbanističkog perioda od, recimo, trideset godina.

Ružne slijepe fasade, odnosno kalkanski zidovi takvih i sličnih objekata, okrenuti prema samoj spomeničkoj cjelini, mogu se estetski povoljno riješiti i neutralizirati na jedan od ovih načina:

— Zatvaranjem kalkanskog zida novogradnjom savremene lagane arhitekture po principima koje smo već istakli. Taj se način može provesti ondje gdje ima dovoljno prostora za takvu izgradnju, a gdje ima razloga i opravdanja da zadržimo i za duže vrijeme onaj stari objekat;

— Neutraliziranjem tih slijepih fasada — kalkanskih zidova — putem probijanja skladnog niza prozorskih otvora i preobličavanjem oblika krovišta na toj strani objekta;

— Likovnim zahvatima na takvim slijepim fasadama putem izvođenja prikladnih fiksnih reklamnih ploha na samome zidu;

— Maskiranjem fasada visokom vegetacijom na mjestima gdje za to postoje mogućnosti i razlozi; ovaj način neutralisanja pogodan je ne samo za slijepe kalkanske zidove nego i za one stražnje dvorišne fasade starih visokogradnji koje su najčešće ružne isto toliko koliko i ti slijepi zidovi.

Pitanje površina s kojih su davno objekti uklonjeni ili će se tek uklanjati ne treba, mislim, rješavati putem repristinacije i formalističkih kopija historijskih objekata, a naročito tamo gdje nemamo sigurnih detaljističkih dokumenata o prijašnjoj, originalnoj i vrijednoj arhitekturi, koja se restaurira, pa makar se radilo o području izuzetne spomeničke i turističke vrijednosti. jer takav princip nema naučne vrijednosti, a niti one prave spomeničke dokumentarnosti. Puno je bolje, jednostavnije, čišće i iskrenije takve površine, a naročito one u neposrednoj blizini historijskog spomenika, ostaviti jednostavno i dalje prazne, a zatravljene, kao znak da je na tome mjestu nekad nešto bilo, šta — u to nismo sasvim sigurni. Tako uređeni prostori mogu djelovati i kao kvalitet meandera, koji je u jakoj mjeri stvaran u staroj bosanskoj arhitekturi, pa i u samoj staroj sarajevskoj čaršiji. Takav način rješavanja praznih parcela unutar spomeničkog područja u principu je sasvim ispravan, ali nije opravdan pa ni provediv u svakome slučaju. Taj metod sasvim je i razumljiv i opravdan u historijskim građevnim aglomeracijama u kojima je život zamro ili sveden na manju mjeru i u kojima u vezi s tim, zemljište nema velike vrijednosti kao građevna parcela. Sarajevska čaršija je, međutim, nešto sasvim drugo, ona je istodobno i vrlo frekventan dio živog gradskog organizma u kojem život traži i dalju, novu izgradnju. Zbog toga važnog razloga gornji princip slobodnih i zatravljenih površina može se provoditi u našem konkretnom slučaju samo tamo gdje to zahtijeva izuzetna situacija historijskih pojedinačnih spomenika, ali i tu samo na manjim površinama, ili gdje interesi čitave cjeline zahtijevaju da se urede slobodne površine kao trгови, parkovi, skverovi i sl. Na svima ostalim slobodnim površinama možemo i moramo dalje graditi izražavajući se pri tome isključivo savremenim konstrukcijama i materijalima. Takav savremeni arhitektonski i urbanistički tretman naročito će se u obilnoj mjeri primijeniti na onim velikim površinama koje nemaju uslova za dalje održavanje ovakvih kakve jesu, a o kojima smo mi već govorili. Savremena arhitektura neće tu stršiti, ona će u sjajnoj formi moći egzistirati uz histo-

me smislu što čini upravo onaj lagani i topli kontrast kamenoj arhitekturi hamama, koja se time još bolje ističe, a loš zbog toga što je na tome novom objektu previše naglašena vertikalna dominanta, i to u neposrednoj blizini spomenika, i što time u odnosu na mase hamama ozbiljno konkuriše spomeniku. No, znadem, u konkretnom slučaju nije se moglo ni postići mnogo sretnije rješenje, jer je vertikalnim razvijanjem te novogradnje valjalo pokriti ružni i visoki zabatni slijepi zid susjedne zgrade iz austrijskog doba. Da je kojom srećom taj novi objekat mogao dobiti u volumenu horizontalni smjer, onda bi kompozicija starog i novog bila upravo školski primjer kako se sjajno nadopunjuje moderna i historijska arhitektura. Ako, pak, ovakvu današnju praksu produžimo zalažući se jednostrano samo za modernu arhitekturu pod svaku cijenu bez obzira na tlo na kojem se gradi, pa i sa druge strane hamama izgradimo samo još jedan takav vertikalni akcenat, onda ćemo bez ikakve dvojbe dobiti takvu urbanističku i uopće likovnu zbrku, u kojoj vrijedni historijski spomenik dolazi u podređeni položaj i gubi pravo građanstva na mjestu na kojem se nalazi — a to nipošto ne smijemo dopustiti ni u ovom, ni u drugim slučajevima na području historijskog ansambla Čaršije. Objekat koji mi proglašavamo spomenikom vrijednim pažnje mora da živi i u našem savremenom društvu ne samo po svojoj konstrukciji i sadržaju nego i po ljepoti i izrazu svojih oblika, koji su najčešće bili i odlučujući elementi da takav objekat smatramo i čuvamo kao spomenik.

Aktuelno je, mislim, razvezati i dva druga pitanja koja se pojavljuju sa principom čuvanja historijske gradnje i njenog izrazitog horizontalnog načina pružanja i doimanja: kako ublažiti, odnosno neutralizirati onu krupnu arhitekturu austrijskog i predratnog perioda u spomeničkom području, posebno kako neutralizirati ružne slijepe fasade takvih objekata, koji se iz ekonomskih razloga još ne mogu rušiti, i, drugo pitanje, šta činiti sa površinama na kojim je postojala historijska izgradnja, pa je više nema, ili s kojih moramo iz bilo kojih razloga micati postojeću stariju ili noviju izgradnju?

Prvo pitanje rješivo je u okvirima jednog dužeg plana, a koji u smislu urbanističkog planiranja ne predstavlja uopće dug rok, na ovaj način: Sve starije objekte koji svojom masom razdiru historijsku cjelinu Čaršije, a koji se iz ovih ili onih razloga ne mogu zasada uklanjati, treba čuvati u strogo postojećem stanju. To konkretno treba da znači da se na takvim objektima mogu dozvoljavati samo takvi radovi koji imaju karakter redovnog održavanja, a da se izbjegavaju bilo kakve pregradnje, dogradnje i naročito, nadogradnje koje bi povećale vrijednost zgrade i produžile normalni amortizacioni i konstruktivni vijek takvih objekata. U navedenim okvirima naših planiranja potrebno je ipak predvidjeti uklanjanje svih takvih objekata na kraju urbanističkog perioda od, recimo, trideset godina.

Ružne slijepe fasade, odnosno kalkanski zidovi takvih i sličnih objekata, okrenuti prema samoj spomeničkoj cjelini, mogu se estetski povoljno riješiti i neutralizirati na jedan od ovih načina:

— Zatvaranjem kalkanskog zida novogradnjom savremene lagane arhitekture po principima koje smo već istakli. Taj se način može provesti ondje gdje ima dovoljno prostora za takvu izgradnju, a gdje ima razloga i opravdanja da zadržimo i za duže vrijeme onaj stari objekat;

— Neutraliziranjem tih slijepih fasada — kalkanskih zidova — putem probijanja skladnog niza prozorskih otvora i preobličavanjem oblika krovišta na toj strani objekta;

— Likovnim zahvatima na takvim slijepim fasadama putem izvođenja prikladnih fiksnih reklamnih ploha na samome zidu;

— Maskiranjem fasada visokom vegetacijom na mjestima gdje za to postoje mogućnosti i razlozi; ovaj način neutralisanja pogodan je ne samo za slijepe kalkanske zidove nego i za one stražnje dvorišne fasade starih visokogradnji koje su najčešće ružne isto toliko koliko i ti slijepi zidovi.

Pitanje površina s kojih su davno objekti uklonjeni ili će se tek uklanjati ne treba, mislim, rješavati putem repristinacije i formalističkih kopija historijskih objekata. a naročito tamo gdje nemamo sigurnih detaljističkih dokumenata o prijašnjoj, originalnoj i vrijednoj arhitekturi, koja se restaurira, pa makar se radilo o području izuzetne spomeničke i turističke vrijednosti. jer takav princip nema naučne vrijednosti, a niti one prave spomeničke dokumentarnosti. Puno je bolje, jednostavnije, čišće i iskrenije takve površine, a naročito one u neposrednoj blizini historijskog spomenika, ostaviti jednostavno i dalje prazne, a zatravljene, kao znak da je na tome mjestu nekad nešto bilo, šta — u to nismo sasvim sigurni. Tako uređeni prostori mogu djelovati i kao kvalitet meandera, koji je u jakoj mjeri stvaran u staroj bosanskoj arhitekturi, pa i u samoj staroj sarajevskoj čaršiji. Takav način rješavanja praznih parcela unutar spomeničkog područja u principu je sasvim ispravan, ali nije opravdan pa ni provediv u svakome slučaju. Taj metod sasvim je i razumljiv i opravdan u historijskim građevnim aglomeracijama u kojima je život zamro ili sveden na manju mjeru i u kojima u vezi s tim, zemljište nema velike vrijednosti kao građevna parcela. Sarajevska čaršija je, međutim, nešto sasvim drugo, ona je istodobno i vrlo frekventan dio živog gradskog organizma u kojem život traži i dalju, novu izgradnju. Zbog toga važnog razloga gornji princip slobodnih i zatravljenih površina može se provoditi u našem konkretnom slučaju samo tamo gdje to zahtijeva izuzetna situacija historijskih pojedinačnih spomenika, ali i tu samo na manjim površinama, ili gdje interesi čitave cjeline zahtijevaju da se urede slobodne površine kao trгови, parkovi, skverovi i sl. Na svima ostalim slobodnim površinama možemo i moramo dalje graditi izražavajući se pri tome isključivo savremenim konstrukcijama i materijalima. Takav savremeni arhitektonski i urbanistički tretman naročito će se u obilnoj mjeri primijeniti na onim velikim površinama koje nemaju uslova za dalje održavanje ovakvih kakve jesu. a o kojima smo mi već govorili. Savremena arhitektura neće tu stršiti, ona će u sjajnoj formi moći egzistirati uz histo-

rijsku aglomeraciju, ali samo ako je dobro prostudirana, odmjerena i znalački nakalemljena na onaj stariji, historijski organizam. Važno je osjetiti da ta nova arhitektura treba da bude harmoničan pratilac one historijske i spomeničke i u mjerilu i u volumenu, kako ne bismo upali u istu grešku koju su pravili graditelji onih bezličnih najamnih i sličnih kasarni oko najužeg dijela Čaršije. Potrebno je i unijeti se u historijski, spomenički milije cjeline Čaršije i uopće stare sarajevske arhitekture, naročito stambene, pa odabrati one apsolutne kvalitete, koje tu bez daljega postoje, te ih kao vječno savremene transformirati u novu arhitekturu koja će se tu odvijati. Osnovno je u čitavu tome planu to da sutrašnja uređena Čaršija zadrži sve historijske kvalitete i vrijedne turističke elemente, ali da istodobno bude i lijepa i harmonična aglomeracija u kojoj će i savremeno društvo sa svim svojim životnim strujanjima naći svoj sadržaj — što je bila misao vodilja i prilikom izrade ovoga rada.

RÉSUMÉ

LES PROBLÈMES DES MONUMENTS DE L'ANCIEN SOUK DE SARAJEVO

1. Importances des problèmes. — L'agglomération des constructions de l'ancien marché de Sarajevo date depuis cinq cents ans. Aujourd'hui c'est un ensemble de monuments important, connu hors de la Yougoslavie par ses curiosités historiques; dans son ensemble il est connu par ses éléments urbanistes et figuratifs reflétant des mesures et des rythmes de filigrans. Là réside tout l'intérêt touristique du Marché. Autrefois, pendant plus de quatre cents ans, ce Marché était le centre culturel et économique de la ville; même aujourd'hui l'activité commerciale y est très vive et le Marché représente la partie vivante de l'organisme urbain. Cependant, cette agglomération spécifique est assez ruinée du point de vue technique. Il faudrait prendre des mesures radicales pour l'assainir et l'adapter aux exigences modernes. C'est une exigence qui a pour but de conserver des monuments historiques à l'intégrité desquels il ne faut pas toucher; d'autre part c'est aussi dans l'intérêt de l'économie moderne qu'il ne faut pas freiner, mais qui ne peut pas se développer dans des constructions en défaillance; enfin, c'est aussi dans l'intérêt du tourisme qu'on voudra développer ici et qui demande un traitement différent de cette région. Comment trouver une solution de toutes ces exigences, assez contradictoires entre elles? C'est à peu près, la question étudiée dans ce travail. Des monuments historiques et des caractéristiques de l'ancien urbanisme sont d'une importance primordiale; pour cette raison nous insistons surtout sur les monuments, sur les mesures et les principes de leur conservation, et puis nous tâchons de résoudre les deux autres questions qui se rapportent aux monuments.

2. Frontières du Marché en tant qu'ensemble de monuments. — D'après les restes qui ont été conservés jusqu'à nos jours, la région de monuments à proprement parler, est réduite aujourd'hui à une localité de petites dimensions: une vingtaine de rues au centre. Autrefois le Marché comprenait, en tant qu'ensemble commercial, 20 Hectars environ (détails sur des frontières sont données ci-dessus, au début du travail). Dans le futur plan de régulation du Marché, il est nécessaire de tenir compte de la région ancienne, que nous indiquons comme future région de régulation. A la périphérie de cette région plus large, il y a des endroits très délicats qu'il ne faut pas perdre de vue pendant l'élaboration du plan de régulation, pour éviter un passage choquant de

l'ancien au nouveau. Ces endroits y sont également compris et l'ensemble mesure 26 Hectars. Ce sont des exigences de l'urbanisme contemporain, d'après lesquelles il ne faut pas traiter la région plus étroite en la considérant comme isolée de l'ancienne région du Marché et des régions qui sont organiquement attachés à cet ensemble de monuments.

3. Monuments de l'époque dominante. — La région du Marché, que nous indiquons comme région de régulation, comprend aujourd'hui en tout 1054 unités de construction — objet. De ce nombre il y en a 539 ou 51.14% de la plus ancienne période, des Turcs. De là vient que l'époque dominante pour la construction est celle de la domination turque. Les objets mêmes proviennent également de cette époque et on comprend qu'elle est aussi l'époque dominante des monuments. Les objets des époques postérieures ne sont pas rares; il y en a 48.86%, ce qui veut dire que le nombre seul montre que l'agglomération historique a sensiblement changé son originalité.

4. Structure des monuments conservés. — Il est faux de penser que tous les monuments de l'époque turque sont aptes à être conservés. Plusieurs parmi eux sont ruinés et il faut les conserver attentivement selon les besoins actuels de cette partie de la ville. Mais dans cet ensemble des monuments les plus usés, il y en a un grand nombre qui possèdent toutes les qualités nécessaires pour être conservés comme monument de valeur. Il y en a 91 qui sont sous la protection de l'Etat à titre de monuments historiques: le plus souvent, ce sont des boutiques et des magasins ce qui est naturel, puis 2 marchés permanents, 2 ponts, 2 mausolées, 4 fontaines, un jet d'eau, 6 mosquées, une église, un temple juif, 5 nécropoles, une cave, une auberge, une tour à l'horloge, un lycée musulman, une école maternelle musulmane, une église, une maison d'habitation, un bain public et une hôtellerie. Lorsqu'on les a mis sous la protection on ne tenait pas compte de l'unité historique de l'agglomération qui se présente comme l'ensemble des monuments, en dehors de ceux qu'on a cités qui, tous, ont une valeur particulière et une place importante dans l'ensemble du Marché. Et justement pour cette raison, il est nécessaire de mettre sous la protection encore toute une série d'objets (parmi lesquels il y a des créations de valeur) pour conserver l'unité des monuments et l'unité de l'architecture. Nous donnons ici une liste détaillée des monuments dont il s'agit.

5. Monuments au caractère dell'ambiance. — Dans l'agglomération du Marché, il y en a parmi les plus anciens monuments, pas mal d'objets qui ne possèdent pas une valeur particulière de monument ou de construction, mais, par leur forme archaïque et ses dimensions, créent l'impression de l'ancienne ambiance. Nous les appelons monuments de l'ambiance. Ce sont le plus souvent les files de petites maisons à un seul étage dans les 11 rues, artères principales de circulation au Marché. Ces boutiques sont fort remaniées, mais au fond elles ont retenu la forme dans l'ensemble et sa couleur locale. Il est indispensable de conserver le caractère de monument de toute l'ambiance quoiqu'il ne s'agisse pas de réalisations particulièrement importantes. Nous montrerons plus tard comment on arrivera à cette solution.

6. Etat technique de l'agglomération. — Procédant à l'analyse particulière de chaque objet à part, on a pu constater qu'il y a 58.26% des objets en matériel non-résistant (léger, usé) ce qui est la cause des écroulements du Marché. On a constaté aussi que ces objets sont dans une situation techniquement très critique. Parmi ces objets viennent surtout les monuments de l'ambiance — files des anciennes boutiques. L'état d'hygiène des monuments et de tout le Marché est loin d'être satisfaisant: manque d'installations sanitaires, mauvaise hydro-isolation et travail sur le plancher primitif. L'état d'hygiène, par conséquent, est insupportable quoiqu'il s'agisse des éléments plastiques d'une valeur historique. L'état présent ne peut être assaini que par des mesures radicales.

7. Plan de conservation des monuments. — On propose que, dans le futur plan de régulation du Marché, on mette sous la protection plusieurs objets qui ont une valeur particulière soit architecturale, soit urbaniste, soit plastique. Il s'agit ici des monuments déjà cités et des autres que nous avons

trouvé valables à être conservés comme éléments de l'agglomération spécifique urbaine. Le critère dont on se servait pour le choix de construction était la valeur architecturale, urbaniste et touristique, y compris la résistance du matériel de construction et l'importance du monument dans son milieu. Dans notre proposition on ne trouve pas deux monuments qui sont actuellement sous la protection: la fameux sérail Morica-han et tout le petit quartier des chaudronniers, où l'on travaille même aujourd'hui comme autrefois. On n'a pas pris en considération ces monuments parce que leur construction est trop usée et il faudrait la remanier à fond. Autrement on ne pourrait pas les conserver; d'autre part une construction artificielle ne peut être considérée ni conservée comme originale.

8. Reconstruktion comme manière d'assalmir les superficies d'ambiance. — Il s'agit ici de toute une file de vieux magasins qui n'excellent pas en détails, mais plutôt dans leur courbe rythmique qui contribue à l'unité plastique du Marche, ce qui est très important pour nous. On a remarqué, à ce propos, que la plupart de ces constructions est dans un état très difficile du point de vue technique. La seule manière de sauver l'effet produit par l'unité d'ambiance, est une reconstruction radicale, tout en conservant les vestiges de l'ancienne architecture qui est absolument valable (gouttière, largeur des rues, dimensions et gabarit du magasin) avec toutes les installations nécessaires à l'intérieur (bonne isolation, appareils sanitaires) employées discrètement pour ne pas discorder avec l'unité plastique de l'intérieur. Le matériel de construction doit être, par principe, ancien mais résistant, uni au matériel moderne.

9. Plan de l'assainement des monuments. — Ce chapitre traite quelques monuments particuliers. On a constaté que plusieurs monuments ont perdu de leur valeur par des reconstructions, adaptations, réparations etc. concernant le monument même ou son ambiance. On propose des mesures concrètes pour nettoyer chaque monument particulier et lui rendre la splendeur et l'éclat de l'original.

10. Monuments de l'architecture historique qui n'ont pas les moyens nécessaires pour exister. — Il s'agit d'un assez grand nombre d'objets et de superficies de construction de l'époque turque et des autres époques. L'auteur considère qu'il n'y a aucune raison pour conserver ces monuments au Marche, parce qu'ils n'ont aucune valeur, ni touristique ni d'ambiance, et parce qu'ils sont dans un mauvais état n'ayant aucune valeur architecturale. C'est le cas de nombreuses maisons d'habitations de toutes les époques et bien des objets massifs, des magasins de l'époque autrichienne. Le terrain qu'on obtiendra par leur destruction doit être mis à la disposition des architectes qui y pourraient construire ce qui est nécessaire à l'unité du Marche. Au début du travail, nous notons les objets et les superficies dont il s'agit.

11. Principes de l'agencement. — L'ancien Marché de Sarajevo doit être arrangé de sorte qu'on n'y trouve que des objets d'une valeur durable architecturale ou artistique. Il faut aussi penser à rendre possible l'activité et les fonctions de l'existence contemporaine; ce qui veut dire qu'il faut introduire la construction et les formes modernes. A ce sujet, il faut tenir compte des conceptions suivantes:

1. Faire attention surtout aux zones caractéristiques entre le Marché et les autres parties de la ville et les résoudre sans contrastes — comme c'était chez l'ancien Marche.

2. En principe garder le plan déjà existant et le réseau des rues comme élément de l'ancien urbanisme; tenir compte des accès pour autos-fournisseurs des marchandises et des accès pour des voitures de pompiers, au moins pour les points importants.

3. L'ancienne agglomération a été développée horizontalement — ce principe doit être réalisé aussi dans des constructions futures, d'autant plus qu'il s'agit des constructions modernes.

4. L'ancienne architecture est menuë, articulée, comme celle d'un filigran, et c'est à quoi il faut attirer l'attention des futurs architectes. Il faut surtout se rendre compte que l'objet nouveau ne doit pas rivaliser par ses dimensions avec le monuments.

5. L'architecture de l'époque autrichienne avec ses façades aveugles, ou pour le moment la destruction n'est pas opportune, doit être prévue pour la destruction au cours de 30 ans et défendre toute adaptation qui aurait prolongé l'âge de ces constructions. Les façades aveugles doivent être neutralisées par de nouvelles ouvertures, de haute végétation, des réclames ou par la construction d'un autre objet, s'il y a lieu.

6. Les superficies libres où des établissements sont détruits, resteront gazonnées (s'il s'agit de la proximité des monuments où il est interdit soit de construire soit de reconstruire) ou destinées à la construction sur le principe d'un accord harmonieux de l'ancien et du moderne.

Le plus important est que le Marché reste dorénavant beau, vivant, représentant une agglomération moderne où trouveront sa place tous les monuments d'une valeur historique et d'une beauté touristique. n'oublait pas les fonctions commerciales de cette partie de la ville.